Художник Венета Дочева

КИТАЙСКИТЕ ПО ПРОИЗХОД ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ КАНАРТИГИН, СЮ-БИГИ, ТАРКАН И ТУРУН НА САНОВНИЦИ ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

В Ъ В Е Д Е Н И Е

Прабългаристиката, но същото и Българистиката или Булгаристиката, като водещо-основен не само и единствено за Късната Античност и Ранното Средновековие дял на Тюркологията, има за предмет на изследване прародината, произхода и етническата принадлежност, етногеографията, социалната организация, антропологията, езика, материалната и духовната култура на прабългарите или от чисто научна гледна точка - на болгарите. При тази своя същност и съдържание Прабългаристиката представлява синкретично-комплексна и мултидисциплинарно-интегративна научна област със своя собствено-специфична методология и понятийно-категориален апарат. Поради това тя се припокрива, съвпада, пък даже и обема, без обаче да преминава и да се разлива в тях, с части от антропологията, лингвистиката, историографията, археологията, изворознанието, етногеографията, етнографията, фолклора, епиграфиката, нумизматиката, хералдиката и т.н. на прабългарската етнокултурна общност.

Ядро основа на Прабългаристиката е Тюрко-Алтайската теория за българите, която е първото и последното, едничкото и единствено засега, понастоящем и завинаги мисловно-интелектуално образувание, заслужаващо и имащо правото да бъде подведено към основно-главната логико-гносеологическа категория „теория“ и респективно да бъде и наименовано чрез родово-научния термин „теория“; единствено и безусловно-категорически легитимно-меродавната на полето не само и толкова на отечествената, но и на световната наука Българистика изобщо; иманентно, т.е. вътрешно-неделимо единно-цялостната и

последователно-непротиворечивата; съдържателно, изключително наситено-богатата и затова и пределно-силно доказателно-експликативната, евристико- и прогностико-функционалната научна теория за произхода и етническата принадлежност; миграцията, придвижването от едно място на друго, разпространението и заселването; езика, антропологията, материалната и духовната култура на българите.

Прародина на българските племена и народи е приалтайската Минусинска котловина. Тук, още преди края на IV хил. пр.н.е., отделилите се малко преди това от пратюркската етнолингвистична общност български родове и семейства се съсредоточават, консолидират и обединяват в отделно-самостоятелно българско племе под ръководството и управлението на един-единствен върховен вожд, избиран по принцип от старейшините на родове и главите на семейства.

През Късната Античност и Ранното Средновековие Българската или както отдавна вече е възприето и утвърдено в Тюркологията, Булгарската (Bulgarian) група е първата, най-многолюдната, военно-политически най-активно-динамичната и най-съществено-значимата част на Тюркското етнолингвистично семейство. Тя се състои от три сравнително обособени и отделно-самостоятелни подгрупи - Аварска, Прабългарска (Protobulgarian) или още Болгарска (Bolgarian) и Хазарска.

През тази епоха българските племена и народи са тридесетина на брой и те се разпростират и разселват компактно-масово най-напред в Централна Азия, после в Средна Азия, по-късно на територията на Кавказ и Мала Азия, също така и на Балканите и Централна Европа, а спорадично-изолирано - на Корейския полуостров, японските острови, Тибет, Индокитай, Средния Изток, Мала Азия, Апенините, Англия, Ирландия и Скандинавския полуостров, т.е. от Тихия до Атлантическия океан от изток на запад и от Северния ледовит до Индийския океан от север на юг.

Върху тази огромно-необятна територия българските племена и народи са главно скотовъди номади, които практикуват сезонно-миграционно животновъдство, а допълнително-спомагателно се занимават и със земеделие; на летните си пасища използват юрта, а на постоянните си местоживелища строят къщички от клони, греди или глина; заимстват коня от индоиранците андроновци и започват да го яздят, отглеждат коне, крави и овце, селектират нови породи коне; изработват от глина на ръка или на грънчарско колело домашна и битова посуда, обработват кожата, медта и златото, леят от бронз и чугун сечива и посуда, в това число и световно прочутите уникално-оригинални „хунски“ котли за готвене; топят, леят и ковят от желязо оръжие и сечива, откриват лъка, седлото и стремето, усъвършенстват старите или изобретяват нови видове оръжия като уникално-прочутия български сложносъставен лък; основават династии, княжества и държави, строят дворци с подово отопление и прекрасни градове, прилагайки съвсем нови и непознати до тогава технологии; полагат основите на тежката кавалерия и делението на войската на различни видове, като я организират на десетичен принцип, създават императорската гвардия, започват предварителното военно обучение, изобретяват, въвеждат в употреба и усъвършенстват все нови и нови видове въоръжение и снаряжение и най-вече крепостно-обсадната техника, откриват и въвеждат в употреба бронята на конника и коня, разработват и прилагат оригинално-нова бойна тактика; държат първенството в металолеенето, металообработването и особено в обработката на златото, при което откривайки клетъчния емайл и зърнестото злато, те го издигат до такова майсторство и съвършенство, че тях няма да ги достигне и надмине никога вече никой друг народ по Света, изработват вълшебно-превъзходни златни апликации и торевтика с изключително висока художествена стойност в самобитно-оригиналния Български зверинен стил; ваят реалистични барелефи, скулптури, пана и фигурки на хора и коне, изписват будистките си пещерни храмове с чудно-красиви и все още много свежи рисунки; първи възприемат Будизма и впоследствие го предават на

съседните племена и народи, именно поради което късноантичните и ранносредновековните българи са първият и единственият социално-културен, строително-художествен и военно-технически гений на късноантичното и ранносредновековното човечество [Добрев 2017, 1-1168, срв. Golden 1992, 57-84].

Българските племена и народи излизат на историческата сцена към края на III хил. пр.н.е. и в Централна Азия те са огромна военно-политическа и геостратегическа сила. В продължение на много векове българите не само враждуват или воюват, но и общуват с многобройните племена и народи от Централна Азия и най-вече с китайците. Поради това, в рамките на един интензивно-близък етнолингвистичен контакт и взаимодействие, те оказват по-силно или по-слабо влияние и въздействие върху техния военно-политически и културно-икономически живот, като същевременно и те са подложени на такова влияние и въздействие от тяхна страна.

Близо хилядолетие и върху една огромно-необятна територия буквално и постоянно българите държат на колене или пък най-малкото нащрек и в респект най-древната, най-могъщата и високоцивилизована за времето си китайска империя, като има периоди, когато те държат в подчинение не само части, но и цял Китай. Те не само принуждават китайците да признаят държавата им за равноправна на китайската; да издигнат пред тях Великата китайска стена, която става официална граница между двете държави, но и да им плащат ежегоден данък в натура под формата на коприна, вино, зърно и други хранителни продукти, както и периодически да им изпращат по една принцеса за жена на владетеля шаньюй, принцовете или хановете на племенните обединения.

От българите, китайците научават, възприемат или заимстват коня като бойно средство, седлото със стремена, лъка и стрелбата с лък, българското бойно облекло като много по-подходящо за условията на война, българската бойна тактика като по-ефикасна; векове наред китайците снабдяват армията си с български коне и пак от българите те се научават на коневъдство; българи по произход са редица китайски императори, императрици, династии, сановници, пълководци, писатели, мислители и учени; от голям брой отделно-самостоятелни българи мъже или пък от цели бойни формирования китайците комплектуват армията си; българите първи възприемат Будизма и след това го разпространяват сред китайците; в китайския език битуват много български по произход имена, титли и думи.

От китайците, българите научават, възприемат или заимстват строежа на стени, гледжосването на керамични съдове, леенето на чугун, дестилацията на спирт, дванадесетгодишния циклов календар, особено показателните за достатъчно високо цивилизационно-културно равнище думи *книга* и *буква* със съответните им предмети, обозначаващите и наименоващите съставките на йерархически стратифицираната вътрешно-социална организация титли като *бан, жупан, таркан, хан, каган, тигин* и др.

В качеството си на социолингвистична категория, титлата по принцип, исторически се появява на определен, достатъчно висок и усложнен етап от развитието на обществото, когато възниква необходимостта да се разкрие и представи логико-лингвистически социално-политическият статут, ролята, мястото и значението на дадено лице в конкретен етнос - род, племе, народност или нация. Своя най-висш и завършен вид тя постига в рамките и условията на държавността с нейните многобройно-многостранни, йерархически структурирани, стратифицирани и подредени социално-политически връзки и отношения, съществено-значимата и прагматически релевантна част от които се отразява, носи и съдържа в превърната форма в понятийно-семантичната структура на самата титла, като ядрено-централна съставка на лексикалната сфера на съответния народностен език.

Към края на последното хилядолетие преди Новата ера централноазиатските българи със самоназвание *хунк-хунгар,* кит. *Hu, Xiongnu,* рус. *хунну, сюнну* 匈奴 приключват изграждането на своя собствена социално-административна и военно-политическа

структура и организация - their system had already been fully developed (K. Csornai), отразена, закрепена и представена в явен лингвосемиотичен вид в съответните длъжностно-рангови и престижно-почетни титли. Основната част от тази немалка на брой титулатура е собствено българска по произход, а не е „творение на китайските хронисти“ [Дыбо 2007, 102-103].

По време и в рамките на еднолично основаната и ръководена, едноплеменно доминираната полиетнична военно-племенна конфедерация и степна империя държава на шаньюй 單于 Багатур (209-174), кит. *Маодунь* 冒頓, който води потеклото си от рода Люань-ди 攣鞮, но в тяхната държава го наричат *Чэн-ли гу-ду шань-юй* 撐黎孤塗單于 - Шаньюй, который сын Тенгри, и която империя е the enlarged, well-organised and powerful Xiongnu (K. Csornai), българските военно-племенни формирования и единици, както в мирно, така и във военно време, се делят политико-административно и дислоцират териториално съответно като ляво и дясно крило, начело на които стоят ляв и десен сянь-ван 左右賢王, букв. мъдър ван; ляв и десен лули-ван 左右谷蠡王; ляв и десен велик военачалник 左右大將; ляв и десен велик дувэй 左右大都尉; ляв и десен велик данху 左右大當戶; ляв и десен гудухоу 左右骨都侯, които подпомагат шаньюя в управлението на държавата. Мъдрия ван българите наричат туци 屠耆, поради което винаги старшият син на шаньюя се назначава за ляв туци-ван 左屠耆王: The left tuqi or xian wang ruled over the greater part of the eastern lands of the country, and so did the right tuqi over the greater part of the western lands of the country (K. Csornai). От левия и десния сянь-ван до данху 當戶 има общо 24 началника, кит. da chen 大臣, със званието ваньци 萬騎, букв. темник, които от своя страна се делят на силни, т.е. такива, които командват 10 хил. конника, и слаби, т.е. такива, които командват до няколко хиляди конника, като всички тези сановници заемат длъжностите си по наследство. Българската войска е организирана на десетичен принцип, като се започне от десет, сто, хиляда и десет хиляди души; всеки един от 24-те началници сам назначава командирите на първото ниво под него и така надолу чак до десетниците [вж. и срв. Барфилд 2009, 19-47; Крадин 2001, 143-151; Кубатин 2016, 46-54; Сисорна 2012, 4-9; Таскин 2017, 33-36; Соловев 2014, 1-13; Cosmo 2013, 32-34; Csornai 2009, 32-37; Golden 1992, 57-84; Сыма-3, 15-16].

С течение на времето и с напредването на българо-китайските етнолингвистични контакти и взаимодействия, китайските императори, наред с ежегодния данък в храни, злато и коприна, както и с изпращането периодически по на една китайска принцеса за жена на шаньюя или на някой племенен вожд, започват да удостояват българските владетели и сановници с актуалните за момента в китайския двор титли и звания. Крайната цел на тази китайска практика най-напред е да ги умилостивят, усмирят и откажат от унищожителните набези, които те провеждат на китайска територия, с които китайците не могат да се справят по военен път, или пък да ги разцепят, противопоставят един на друг и да ги привлекат на своя страна чрез удостояването им с някоя висша китайска титла, придружена неслучайно и от редица други, материални облаги, и която по същество ги приравнява с благородниците от дадено стъпало в китайския двор.

Китайската по произход прабългарска титла *канартикин*

Китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *канартигин,* гръц. *καναρτικεινος, κανάρατίκείνος,* е засвидетелствана в гръцките исторически извори по повод протоколните запитвания за българското царско семейство при посещението във византийския двор на пратеник от България: *Въпросите на логотета към тях: Как е духовният внук на нашия свят император (поставеният) от Бога владетел на България? Как е (поставената) от Бога владетелка? Как са канартикинът, вулиа-тарканът, синовете на поставения от Бога владетел на България и останалите му чеда? Как са шестимата велики боляри? Как са останалите вътрешни и външни боляри? Как е целият народ* [Багренородни, 222].

Освен в гръцките извори, прабългарската ттл. *канартикин* „престолонаследник" е засвидетелствана и върху немалко на брой лични печати от онази епоха и на първо място, на печатите на претендентите за престола, синовете на цар Симеон, Михаил и Йоан. В научната литература тази длъжностно-рангова титла се обсъжда не само във връзка със своята номинативносемантична функция по отношение на конкретна административно-политическа институция и личност в българската държава, но така също и като лексико-граматична структура главно от сравнително-историческа гледна точка.

Накратко някои съображения и възражения от прабългаристична гледна точка: Няма абсолютно никакви причини и основания да се твърди, че пълната, точната и автентичната форма на титлата като лексико-граматична структура е *канá ηρτχί ϑυήνος.* Безпределно лингвистично невежество е да се допуска, че елементът *канá* означава „хан (владетел)", но същевременно може и да бъде негова производна. Думата *ηρτχι* в никакъв случай не се члени на *и:р (ерте, ирте)* със суф. *-ки,* и то като се запазва значението на основата „утрешен". Поради големите и дори коренно-противоположните различия в семантиката, чувашкото *irhin* „утрешен" няма нищо общо с ттл. *irkin.* По синтактико-семантични противопоказания, съчетанието *канá ηρτχί* не може и не бива да се превежда като „утрешен, т.е. бъдещ хан (владетел)", а по семантико-генетични противопоказания *tun* „пръв" изобщо не стои в основата на съставката *ϑυήνος, ϑύνος,* така че преводът на титлата като „утрешен (бъдещ) хан и първороден (син)" не само е погрешно-неоснователен, но и алогично-смехотворен. Такива думи и титли като *toyon, ти-ню/ti-yin, tegin, tun, трунь, тоудоύνος, turun, тидюни, тидиюни, тиуни* в повечето от случаите, не само че нямат нищо общо помежду си, но и с изключение на *tegin,* нямат също така никаква връзка и отношение към титлата на българския престолонаследник. От печатите на Йоан и Михаил става съвсем ясно, че престолонаследниците са двама, а не един престолонаследник с неговия брат. Всичко, което по-нататък им се приписва като статут, функция и прерогативи, е плод на едно прекалено фриволно-освободено въображение, да не говорим изобщо пък за комично-смехотворното и голословно твърдение, че „Печатите на престолонаследниците Михаил и Йоан са важни източници за изясняването на някои въпросителни във връзка със събитията непосредствено след смъртта на Симеон." [срв. Георгиев 1992, 3-12].

Дори и новооткрит, въпросният печат ни най-малко не дава основание да се твърди, че точно такова е „изписването и предаването на титл. *канá ηρτχ ϑηνος*", причините за което напразно се търсят в „езиковите навици на съставителите на надписите" и тяхната по-малка зависимост от „гръцката писмена традиция". Лишено от всякакви аргументи е предварително-декларативното твърдение, че „Двата печата не са на цар-Симеоновите синове Михаил и Йоан „престолонаследници"(?), а на двамата багатури на престолонаследника", без при това тъкмо във връзка и на основата на долуцитирания надпис да се експлицира дори и в минимална степен кой е този престолонаследник, защо той има двама багатури едновременно, а и какво точно представляват тези лица и какви функции изпълняват!?

Всъщност, видно особено добре от надписа *βαγατούρ(τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων,* багатурът е ни повече, ни по-малко, личният секретар на владетеля, престолонаследника или на друго високопоставено лице, но във всички случаи и преди всичко той трябва да се свърже с владетелското семейство. В случая владетелят е цар Симеон Велики, животът на когото като монарх преминава в борбата да стане василевс и на българи, и на ромеи [Добрев 2011, 391-426], поради което по някое време ползва и печати като василевс само на ромеите [вж. Йорданов 2014, 7-8; Кънев 2016, 61-63]. И въпреки това, намирането на четири печата с току-що приведения надпис, показва и доказва, че личният секретар на Симеон не само най-често съставя неговите писма, но и ги подпечатва не с неговия, а с личния си печат, какъвто той несъмнено притежава:

+Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ Ἰωάννη βαγατούρ κανά ηρτχ θηνω

[Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур на канартикина/на престолонаследника].

+Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ Μηχαήλ βαγατουρ κανέ ηρτχ θηνος

+Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ Μηχαήλ βαγατουρ κανέ ηρτχ θηνος

[Господи, помагай на твоя раб Михаил багатур на канартикина/на престолонаследника].

В текстовете на другите девет от намерените печати обаче като *+Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ Ἰωάννη βαγατούρ κανά ηρτχ θηνω; +Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ Μηχαήλ βαγατουρ κανέ ηρτχ θηνος,* лекс. *βαγατουρ* вече не е наименование на професия или занимание, а престижно-почетна титла, сан, който обикновено се присвоява на синовете на владетеля. И доколкото е много добре известно, че Симеон има и двама синове на име Йоан и Михаил, то повече от излишно-неуместни са предположенията, че споменатите в надписите на печатите две лица са багатури на неясно кой престолонаследник, „елитна войска, чиито представители са членове на личната императорска гвардия и от благороден произход, командват различни отряди, изпълняват военни задачи и придружават представители на владетели в мисии в чужбина“ и други от този сорт:

Симеон, василевс на ромеите (?-927).

Лице: Кръгов, огледално обърнат надпис, започващ долу вдясно:

+ΝΙΚΟΠΝΟ' VЄΟΝ'ΠVΟ' ΠΟΛΑΤΑЄ'

+Νικοπυου Συμεονι πυος πολα τα ετη.

В превод: На Победотвореца Симеон? многая лета!

В средата Христос Пантократор с нимб, хитон и химатион, седнал върху трон с високо облегало с лировидна форма. С представената встрани десница благославя, а в лявата държи евангелие.

Опако: Кръгов надпис: +CVMЄON ЄN XPIC'RACIΛЄΩ'POMЄON

Συμεών εν Χριστφ βασιλέως Ρομέων+

В превод: Симеон в Христа василевс на ромеите.

Независимо, че в съответните изречения има нещо много объркано-неясно, и като семантика, и като граматика и стилистика, все пак по-натакък авторът приема, че е „съществувала самостоятелна титла багатур“, която „била длъжностна титла, присъждана само на багатура на престолонаследника и багатура на царя. Тази титла се нарежда сред най-висшите служби в царския двор, вследствие на което нейният носител е имал право единствен след царя да има печат.“ Багатурите са „част от институционалната система в първото българско царство“, които притежават „собствен печат с личното име, титла и пояснението, че е „багатур на престолонаследника“ и тям подобни. Според нас обаче титл. *βαγατουρ* не е длъжностно-рангова, а престижно-почетна и съобщава единствено и само за високото благородничество на своя притежател и носител. Към тези две производни значения или два лексико-семантични варианта(?) на лекс. *багатур* трябва да се прибавят още и някои може би прозвища, на основата на които пък възникват вероятно и лични или фамилни имена. Екстраполацията на текста от четирите печата върху текстовете от деветте печата е неоправдано-некоректна, но особено странното в случая е липсата на съответния предлог и падеж [срв. Попконстантинов 2008, 68-79; Popkonstantinov 2011, 1].

При проучването на титл. *канартикин* предимно от езиковедска гледна точка са налице немалко на брой пропуски, слабости, пък даже и абсолютни безсмислици или чисти недоразумения. Така например, без да се държи сметка за структурата и състава на собствено тюркската изобщо и прабългарската в частност лексика и граматика, само на основата на едно случайно-частично звуково съвпадение, се приема, че нейната лексико-граматична структура се състои от лекс. *каναρ,* която има за основа не само несъществуващото, но и имащото съвсем друга генетико-лексико-морфологична структура и значение, праб. **akanar/kanar* „старший брат”, „в данном случае более старшего

tigin/τικινος, которая записана в греческом как *καναρ* и не связана ни с *qan* „хан", ни с *qana* „кровь, пускать кровь". Втората част *τικεῖνος* е свързана със старотюркския гл. *tegin* „удостаивать, иметь честь", при което пък много неоснователно-неправомерно се допуска възможността само по пътя на семантичната конверсия да се лексикализира повелителната форма на глагола [срв. Симеонов 1981, 66-67].

Според друго едно, изобщо необосновано и недоказано мнение, прабългарската титла за престолонаследник има следната структура: *Κανα* „владетел, хан" + *ηρ, ιρ* „утрешен, т.е. бъдещ" + *τίκείνος, τχηνος/τχινος* „принц, син на владетел", или като цяло значението на титлата е „бъдещ наследник на кана". Само че в тюркските езици, включително и в прабългарския език, определението винаги и задължително се разполага пред определяемото. Затова, при тази лексико-синтактична структура на титлата и при тези значения на отделните съставки, единственият превод, който може да се направи, е не „бъдещ наследник на кана", а точно обратното, „кана, утрешен принц", но така също и „кана - утрешен принц". Така, в първия случай се стига до алогично-комичното твърдение, че е напълно възможно настоящият хан утре да се превърне отново в принц, какъвто той безспорно е бил преди това, а във втория случай вече, и то в една задължителна модалност, се съобщава и утвърждава, че именно ханът и никой друг, ще бъде утрешният принц [срв. Славова 2015, 123-124].

Въпреки всичко това, според епигоно-адептите на тази мъглява псевдонаука, прабългарската върхушка, в това число, да се надяваме, и престолонаследникът по принцип е с тюркски произход, но неговата титла е иранска, т.е. тя възниква и се образува на основата на ирански думи, обединени помежду си чрез добре известния в Ориенталистиката персийски изафет или в терминологията на авторите, „фразата" *κανά Ηρτχιθυνω* се основава „на т.нар. изафетна граматична конструкция, характерна за иранските и угро-финските езици". Всъщност персийски изафет няма нито в тази „фраза", нито пък в приведените примери от надписи, титли и изрази, защото например надписът **Крчи билиг** си е чисто прабългарски и се превежда като *Гробът на Кърчи,* т.е. налице е собствено прабългарско субстантивно-субстантивно словосъчетание, особеното на което спрямо синтактико-семантически тъждественото турско субстантивно-субстантивно словосъчетание **Osman'ın mezarı** *Гробът на Осман* е, че се образува посредством синтактичния способ прилагане, докато при турското е налица двустранно съгласуване; надписът **Zentyaso** върху една от урните, намерени в Силистренско, е алански и в него зв. *и* си е собствено алански родителен падеж, поради което целият надпис трябва да се преведе като *Прахът на Зент;* **Зитко-и-ичиргу боила** е от Преславския надпис, състои се от млим *Зиткой,* съвременно бълг. *Живко,* и добре известната длъжностно-рангова прабългарска титл. *ичиргу боила,* приблизително равна по значение на съвременната титл. *министър на вътрешните работи.*

Представянето и преводът на престолонаследническата титла като *κανάρτ-ι-κείνοζ* „потомствен владетел" е повече от абсурдно, защото преди това не е посочено коя, каква и откъде е взета тази толкова фамозна дума *κανάρτ,* първо, и второ, как така синът на владетеля ще бъде наречен „потомствен владетел", когато той все още не е станал такъв, да не говорим за това, че никак не е красиво при жив владетел да провъзгласиш за владетел и неговия син, който може все още и да е в люлката. Не стига всичко това, ами сега пък се оказва, че освен горната титла, от печатите на Михаил и Йоан се появява още една, съвсем нова титла - *κανα η ρ(ι) τχθυηνω* или в българска транскрипция - *кана-и-рихтуин.*

Обяснението на първата съставка на тази куриозно-екзотична епиграфо-лингвистична новост, която трябва да се квалифицира и класира като един от най-бляскавите бисери в отдавна потъналата в морските бездни мидена черупка на модната до неотдавна тенденция всичко и всяко нещо в Медиевистиката да се извежда и обяснява единствено и само на основата на иранските езици, докато в това отношение тюркските езици са достойни най-

много за презрение: „Думата κανα *(canna)* се среща като част от домашната владетелска титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ на Омуртаг и Маламер.“ Тя няма нищо общо с „опростената форма кан, хан < khan като главна титла на всички раннобългарски владетели от езическата епоха и „може да е титла на лице, подобно на жупан и боила, изпълняващо управленски функции, различни от тези на върховния владетел. ...лицата Михаил и Йоан могат да носят титлата „кана”, без да са върховни владетели. „...окончанието un (-on, -ān/āna) е много продуктивен древноирански суфикс, често използван за образуване на лични иранските имена.“

Втората съставка на същата тази титл. *кана-и-рихтун* „се оформя“ по някаква много чудновато-остроумна фонетико-морфологична технология, нямаща обаче нищо общо с историческата фонетика и лексикология нито на прабългарския език, нито пък на гръцкия език и която въпреки това си има и носи значението „управляващ, изправящ, насочващ в правилна посока, раздаващ правосъдие“, откъдето пък титлата като цяло се превежда като „висш чиновник по правораздаване”, логотет по правораздаване.“ Разбира се, че на основата на едно толкова изкуствено псевдоезиково построение, изградено на базата и на една не по-малко нереалистична културно-историческа основа, няма как в условията на царуването на брат им Петър, Симеоновите синове да нямат „чисто надзирателна и правораздавателна роля“. Именно това положение на нещата между впрочем достатъчно задоволително обяснява и факта защо по времето на цар Петър българите нямат нито конституционен съд, нито пък съдебна система [срв. Минкова, Иванов 2016, 238-243].

Повече от очевидно, вече толкова време прабългарската титл. *канартикин,* гръц. *καναρτικεινος, κανάρατίκείνος, κανέηρτχθηνος* „престолонаследник” така и не намира своето обективно-задоволително етимологично обяснение. Според нас тя има за генетична основа прабългарския апелатив **каган-ирт-тикин,* гръц. **κανα-ηρτχ-τίκείνος*, букв. „принц-след-каган”, т.е. „престолонаследник”, където ттл. *тикин,* която се среща още и при ефталитите и то не само като титла, но и като собствено име (A. Kurbanov), кушаните, тюркутите и карлуките (А. Бернштам; G. Babayar) и изобщо нашироко в средновековната средноазиатска антропонимия и топонимия (Ш. Камолиддин) като *Али-тегин, Барах-тегин, Барс-тегин, Бек-тегин, Ил-тегин, Кюль-тегин, Сул-тегин, Экин-тегин, Каратегин, Бара(х)тегин, Пул- и Хумартегин, Такинабад (Тегинабад), Урун-тегин, Хумар-тегин, Хуртегин* и др., също така води своя произход от китайския език (Н. Баскаков; И. Шервашидзе), а не е „предтюркска субстратна дума“ (А. Дыбо) или „мигрираща от един език в друг общотюркска или азиатска дума“ (R. Schmitt), нито пък е „форма родительного падежа слова *tek* „предок“ [Сравнительно-историческая грамматика 2001, 322], докато днболг. **ирт,* гръц. *ηρτχ* идва от праб. **ärpt* „след, зад” и има за съответствие в останалите тюркски езици следлога *арт* „след, зад” [вж. и срв. Бернштам 2008, 3-4; Камолиддин 2018, 41-108; Babayar 2020, 303-320; Kurbanov 2010, 177-229; Ramstedt 2015, 64-65; ДТС, 55,369-371; Clauson, 202-203; Moravcsik, 148; ЭСТЯз-а, 179-180,302-304,370; ЭСЧвЯз, 169, срв. Георгиев 1992, 3-12; Дыбо 2007, 194; Schmitt 2010, 6-7].

В гръцкия език обаче последният прабългарски звук има за съответствие буквите *-τχ,* което навежда на мисълта, че в прабългарския език този звук се характеризира с известна придихателност [Москов 1988, 93], графически отразена също така и при изписването на названието на календарно-цикловата година Куче, праб. **єтχъ,** от приписката на Тудор Доксов за масовото покръстване на българите от княз Борис [Добрев 2011, 496].

Съставката *тикин* на сложната по структура прабългарска ттл. *канартикин* води своето начало от древнокитайския език: В древнокитайския език тази титла е представена като 特勤 *t'a-kin* < *d'ek-g'ien, d'ak* (*lek*)*-g'ien,* в уйгурския - *tegin* (*ti-yin/to-yin*), а върху монети на брахми е изписано *tigina,* върху ефталитски монети и с гръцки букви - ΣΡΙ ΤΑΚΙΝΟ, ÞAYO, в Mahrnāmaγ - *ţqyn/ţkyn*, в орхонските надписи - *tgit,* санскритско - *thakkana,* на китайски се

превежда като ‘wise, venerable’. Титлата произлиза от иранското **takīna* [Bailey 2011, 33-34, вж. и срв. Pulleyblank 2008, 257-258].

31. *тюрк. tegin 'принц'* *< кит. tek in /38/ 'знатный человек'* [Баскаков 2010, 4].

2. tägin ≪наследный принц, принц крови≫. *Как Г. Дёрфер [1, с. 541], так и Дж. Клосон [6, с. 483] сходятся в том, что это слово следует признать заимствованием из неизвестного дотюркского источника. Учитывая китайское происхождение прочих титулов верховной тюркской знати (χаγап, χап, bäg), мы хотели бы и для tägin предложить китайскую этимологию. Как семантически, так и по форме, тюрк. tägin хорошо соотносится с кит. {6) dàchén ≪большой чиновник≫ (вопреки китайско-русским словарям, по сообщению С. Е. Яхонтова), ср.-кит. dậj-ʒin, поздне-др.-кит. *daj-gin. В цитировавшейся выше работе Э. Дж. Пуллиблэнк [10, с. 257] предложил идентифицировать тюрк. tägin с гуннским титулом (7) túqi, ср.-кит. (по С. А. Старостину) do-gi, поздне-др.-кит. (по нему же) *dā-gi. Нам эта гипотеза представляется весьма вероятной. Учитывая возможность утраты носового в гуннской форме (см. выше с χаγап), следует реконструировать гуннской прототип в виде *dā(j)gǐ, что хорошо соотносится с предполагаемым нами китайским прототипом *dậj-gin.*

*Следует отметить, что при заимствовании китайской титулатуры через посредство сюнну в тюркском происходило (в этом случае, как и в случае с χаγап) функциональное ≪возвышение≫: термин *jwājwā, означавший в языке сюнну правителя ниже рангом, чем шаньюй, стал титулом верховного правителя; титул * dậj-gin, означавший в китайском высшего чиновника, превратился в тюркском в титул наследного принца. Только титул (8) *pậik, означавший в китайском правителя 3-го ранга, сохранил свое значение и в тюркском* [Шервашидзе 1989, 85; ~*~1990, 85].

There are many explanations on this name and E. Pulliblank considered it as the ancient form of the title *“tegin”* and inherited by toba and ephtalit [Пуллиблэнк 1986: 53-56]. Therefore, as he consider, it comes from Xiongnu. However, Peter A. Boodberg noted that the princes of Toba are called *Chih-chin (чжицзинь)* 直勤（or 敕) in 95, Sun shu and in 57, Nyantsishurestoring its pronunciation as *d'əiĸ-g'əin* (B. Karlgren. Analytic Dictionary of Sino-Japanese, 1220, 389). It corresponds fully with the *t'ê-chin (tetszini)* in the sources of the Tang dynasty period and with 特勤-*d'ək-g'əin* - *“tigin, tägin* (тигин, тэгин)” of turkey in Orkhon and also with *“ćigin* (чигин)” prince in Mongolia [Boodberg 1936:172]. Lu Maotsai expanded the research of this title as it became Turkish *“tigin”* that was passed by Toba people in the Jujian period. He also considered Uchida and Gimpü are the *tschi-k'in [zhi-qin]* in Jujian and *tsch'i-k'in [chi-qin]* is similar to the *t'ê-k'in* (tegin). Therefore his consideration is analogical with the explanation by Boodberg [Батсүрэн 2009: 171]. As Ts. Khandsuren considered that the title 直勤 *“Cjichjeni”* used by Toba people also used in the Turk period being inherited thanks to Jujian people that is confirmed by the king title *“tigin”* [Хандсүрэн: 2005: 37]. Moreover, A. Schuessler restored the 直勤 - *(chjitszini, zhi-qin)* as MC. *djək-gjən* (Сүй, Тан МЭ VII) LH. **dɨk-gɨn* (latest Han dynasty I-III century AD) [Schuessler 2007: 616, 430]. Therefore, the word *“chigin”* was inherited up to the Turk period almost without serious change. Its pronunciation became firm in the Toba people period but the presence of the title in the Hunnu period is not clear.

Researchers noticed that this title was inherited by Kidan people after Turks. For example, in the work “History of five genesis” by Cyue Tszuichlen it was said that seven thousand riders were sent to Dinchjou under the command of teligun (tiini). It is connected to the *tegin, tigin* that was written with the name of young member of a family in the Orkhon inscription. In the Kidan dictionary this word is explained as “a governor-clerk in the emperor`s tribe”. The title *tiini* was used by kidan people until the state formation <…> the title *tiini* is considered as a very high rank position as explained by V. S. Taskin [Таскин 1984: 179, 380] [Sodnom 2018, 96].

Г. Дѐрфер, приводя следующее мнение Лю Ма-цая: *«чжи-цинь* (直勤) жуань-жуаней идентичен с *текин (tegin)*. Этот титул заимствовали то-ба», пишет об упоминании титула в китайских хрониках: сначала у жуань-жуаней (IV-VI вв.), который потом был заимствован тоба (IV-VI вв.), а затем древними тюрками (V в.) 109 . Если учитывать вышеупомянутое сопоставление титула сюнну *ту-ци* с древнетюркским титулом *tegin*, то окажется, что он впервые был упомянут в хрониках в связи с хунами (II в. до н.э.-II в. н.э.). Как пишет М. В. Крюков, начиная с V века в Гаочане начинает заметно ощущатся культурное влияние древних тюрок. Первыми источниками, свидетельствующими об этом, являются китайские тексты из Гаочана, относящиеся к 60-80-годам V века и в которых в качестве компонента имен представителей местного населения встречается тюркский титул *tegin*. Эти сведения могут быть связаны с жуань-жуанами. Данный факт, в свою очередь, позволяет предполагать о наличии у них титула *tegin* [Кубатин 2016, 60-61, вж. и срв. Тишин 2019, 135; Babayarov, Kubatin 2020, 79-80; Donuk 1988, 48-49].

This is a typical case of how modern authors tend to go to great lengths to explain things that would have seemed quite natural after the Lis' Turco-Xianbei identity is recognized. Another example is Emperor Taizong's six famous horses whose reliefs were carved at the imperial mausoleum (another Turco-Mongol trait). Edward Schafer in his famous study of the Tang exotica concludes that the six horses "came to T'ai Tsung from the Turks" partly because one of them had the name *Teqin biao*, "prince's roan."33 This subjective interpretation for the Turkic word *tegin* is hardly necessary after realizing, first, that the term was also a well-recognized Tuoba Xianbei title,34 and, second, when the horse was being ridden, the future Emperor Taizong was none other than a prince (*Quan Tang wen* [*Complete Anthology of Tang Prose*], 10.124).

Regarding the convenient allegation that Prince Chengqian had "mental problems," it is interesting to notice that the original heir apparent by the Chinese *dizhang* (the eldest son of the principal consort) primogeniture principle of the Qing emperor Shengzu (Kangxi) supposedly had the same disorder. One cannot help thinking of the use or abuse of psychiatry to punish cultural or po- litical dissidents in a more modern context.

It is well known that royal and official titles on the Steppe often were not indigenous, being either inherited from an earlier empire or borrowed from a sedentary neighbor. The perhaps most famous Steppe sovereign title, *Qaghan*, does not have a plausible Altaic etymology. Two other important Old Turkic titles, *tarqan* and *tegin*, were known to have non-Turkic plural forms, which turn out, interestingly, to be Sogdian plurals. But the titles do not seem to be Sogdian either.

Royal descent was of no less import in ancient China. It was first of all a critical prerequisite for occupying the imperial throne, hence often an enormous hurdle for upstart pretenders, as vouched for by the numerous dynastic founders who became resigned to just being a chancellor. Examples include Cao Cao (155-220), Sima Yi (179-251), Gao Huan (496-547), and Yuwen Tai (507-56). Royal descent was also a critical element of the early Zhou sociopolitical structure, long regarded as an ideal model by later political thinkers. Even *junzi*, "gentleman," a core notion in classic Chinese social ideology, came from a term for "son of lord." It is both natural and intriguing to see the Iranian title *bagapuhr*, originally translating the Chinese "son of god" and later used as "son of god-king" on the Steppe, being replaced by the transliteration of the authentic Chinese title *taizi*, literally "crown prince," yet used on the Steppe in a meaning very similar to that of *bagapuhr*, namely a hereditary noble chief. This title was transcribed back in Chinese as *taiji* during the Ming and Qing, but appeared as early as the Mongol conquest. A more formal title, *huangtaizi*, "imperial crown prince," was also widely attested, from Hentaiji, Huangtaiji, and so on (*Ming shi* [*History of the Ming*] 199.5267, 327.8487, etc.), to the name of the brilliant Later Jin khan cum Qing emperor Huangtaiji (1592-1626-43; temple name Taizong, "Grand forefather"). It should be noted that the Steppe application of the title *taizi*, while deviating from the formal Chinese definition of "crown prince," was nonetheless akin to the title's popular or folkloric use in China, namely a mere

"prince" and even just a "highborn son." [Chen 2012, 16,130,155].

Намерени са обаче печати от двама престолонаследници на Симеон, които живеят по време на царуването на цар Петър и по-специално, 2 печата на Йоан и 7 печата на Михаил, изработени на 4-5 матрици. Привидното противоречие тук се снема от актуалната тогава държавно-политическа ситуация, при която всеки един от двамата цар-Симеонови синове, напълно самостоятелно и отделно, се самопровъзгласява за престолонаследник на баща си Симеон и започва да води ожесточена борба за трона срещу брат си Петър. А тази борба изисква и усилена вътрешна и международна кореспонденция, именно което води и до бързото износване и подмяна и на печатите им.

Представителната си функция тамгата на рода Дуло осъществява и в надписа на княз Иван, който е вторият по големина син на цар Симеон от втория му по ред брак с арменката Мариам. Проучвайки все пак точно в тази връзка още и общо взето не особено широко известното и не съвсем ясното семейно положение на цар Симеон, ние установяваме, че от брака си с Кубера, за която е повече от съмнително да е куманка, чисто и просто защото по това време куманите едва навлизат в Източна Европа, той има един син, а от втория си брак с арменката Мариам се сдобива последователно с трима сина - Петър, Иван, Боян-Вениамин, и една дъщеря с неизвестно име, което се потвърждава и от други автори: *Мариам е българска царица на Първото българско царство, съпруга на цар Симеон I (893-927). Мариам е арменка по произход. Сестра на ичиргу боила Кеворк Сурсупал, известен в историята като Георги Сурсувул. От брака на Мариам и Симеон I се появили на бял свят: Петър I (927-969), Иван, Бенямин* [Мариам 2010, 1].

Symeon & his second wife had four children: *2. daughter (before 913-). The betrothal of this unnamed daughter, at the same time as her father's coronation as Tsar, is referred to by Fine, who says that it was arranged as part of the negotiated settlement with Prince Symeon after he invaded Byzantium, but was annulled by Empress Zoe after she seized the regency. The primary source which confirms this daughter´s parentage and betrothal has not yet been identified. It is assumed that the daughter would have been little more than a child at the time of her betrothal, considering the birth date of her betrothed. It is therefore likely that she was born from her father's second marriage. Betrothed (913, broken 913) to Emperor Konstantinos VII, son of Emperor Leon VI & his fourth wife Zoe Karbonopsina (905-9 Nov 959)* [Tsars 2010, 9].

След кончината на баща му и възкачването на престола на по-големия му брат Петър, княз Иван застава начело на бунта на болярите срещу по-големия си брат, считайки на

основата на „стародавната фратриархатна престолонаследническа традиция“ с водещ принцип миноратния [вж. Йорданов 1994, 34-35], че именно той трябва да бъде царят на българите. Още тогава, а и по-късно, той наистина се изживява като цар, видно особено добре от надписа, който оставя в Мурфатлар: **иванъ цр** - *цар Иван* [вж. и срв. Попконстантинов 1994, 73-79].

След потушаването на бунта, князът е хвърлен в тъмница, после е изпратен в манастира край с. Равна, Провадийско, където е замонашен, пребивава известно време в манастира в Мурфатлар, след което е отведен в Цариград, където върлият враг на баща му, Роман Лакапин му дава жилище, много пари и го жени [Златарски 1970, 308-321]. Княз Иван не „иска да се покалугери или да го покалугерят“ [Попконстантинов 1994, 76], той е насилен да се замонаши, което си проличава особено добре от оставения от него пак в Мурфатлар надпис: **...има хощти ѣнъ въ калоугеръ,** който следва да се преведе като *Йоан трябва да поиска да стане калугер: Но основният въпрос е: защо първородният син Михаил бил лишен от престола; каква трагедия се е разиграла в българския царски двор, довела до този акт?*

За щастие няколко бронзови печата разширяват нашите представи за царското семейство и отношенията в него. Те са много близки както по външен вид, така и по формата и съдържанието на легендите им; различават се единствено по имената на своите собственици. На лицевата страна на единия от тях, на гръцки език, се чете: „Господи, помагай на своя раб“; текстът на обратната страна гласи: „Михаил багатур кана иртхитюинос“. Легендата на втория печат е подобна и е също на гръцки: „Господи, помагай на своя раб Йоан багатур кана иртхитюино“. Обяснението на тези кратки текстове и отъждествяване на собствениците на печатите става възможно благодарение на едно известие на Константин VII Багренородни.

В съчинението си „За церемониите във византийския двор“ императорът и известен писател-енциклопедист титулува първия син на българския владетел ***канартикин*** *(κανάρατίκείνος). Няма съмнение, че двете форми, тази от печата и другата, която е достигнала до нас по книжовен път, т.е. κανάηρτχίθυίνος, κανάηρτχίθυήνο, κανάρατίκείνος са идентични и обозначават една и съща титла, с която вероятно бил удостояван българският престолонаследник. А следващата крачка вече позволявала да се отъждествят собствениците на двата печата с двама от синовете на цар Симеон: с първороднния Михаил и с третия Йоан - така както са споменати в цитирания пасаж на Продължителя на Теофан.*

Възможно ли е това отъждествяване? И ако има възражения, какви са те? Гръцкият език на легендите не смущава. Очевидно традиционното използване на този език, включително и при изработването на печатите на българските владетели (кан Борис, цар Симеон) е имало своето място и през втората четвърт на X век. Не смущава и традиционният български характер на титулатурата; от една страна, тя се свързва много добре с използването на „българско облекло“ от синовете на българския владетел; от друга страна, присъствието на български титли в дворцовата рангова системе не предизвиква недоумение. Очевидно единствената смяна е настъпила само на върха: царското достойнство на Симеон, докато неговите синове са продължавали да използват традиционната българска титулатура. Смущава възможността и двамата Симеонови синове да са притежавали титла, която се е полагала само на един от тях – престолонаследника. Колкото до Михаил затруднения няма. Поне за известно време той е бил наследник на престола и притежател на титлата канартикин. Но как да се обясни фактът, че и третият син Йоан (ако е тъждествен с Йоан от печата) е имал същата титла? Идеята, че това е станало едва в 927 г., когато новият български цар Петър, току-що оженил се, все още не е имал деца, обяснява печата, разбира се, но е недостатъчно убедителна.

И все пак основният въпрос остава: защо Михаил загубил позицията си на канартикин, т.е. на престолонаследник и дори бил принуден да напусне светската суета и да намери спокойствие в манастира? Отговор няма. Трагедията била лична, но в определен момент би могла да се превърне в държавна. Все пак в 927 г. България имала цар и той се наричал Петър. Неговата възраст е неизвестна. Млад или по-зрял, с опит или без опит, с настойник (Георги Сурсувул) или без настойник. Той вече бил от Бога поставен владетел и трябвало да поеме цялата отговорност за управлението на земното царство, устроено по подобие на небесното царство. Пред новия цар стоял един основен проблем. Този проблем се наричал Византия. А въпросът бил: А сега накъде? Отговорът сякаш бил лесен: напред към Константинопол.

Първото пропукване дошло от действията на Симеоновия син Иван. Обикновено се приема, че той е третият син на българския цар, но подобно схващане се основава само на реда в изброяването на царските деца от византийските автори. По титлата канартикин (ако атрибуцията на печата е правилна), може би подсказва, че той бил по-млад от Михаил и по-стар от Петър? За живота на Иван преди смъртта на баща му не се знае нищо. Всякакви опити той да бъде потърсен и открит в манастирите в с. Равна и Мурфатлар, почива на цяла верига от хипотетични отъжденствявания. Византийските автори са тези, които дават ограничени, но важни сведения за него. Според тях към 928 или 929 г. Иван се разбунтувал срещу брат си цар Петър, т.е. опитал се да узурпира престола (ако се приеме, че Петър го е притежавал легитимно) или да си вземе това, което се е полагало и на него (при отсъствието на строго определен и спазван ред на престолонаследие). Тези действия на Иван, макар че били подпомогнати от „ετερων τού Συμεών“, „ἑτέρων τῶν μέγα δυναμένων“, т.е. тази част от българската аристокрация, която твърдо стояла зад Симеоновата политика, но не и зад решението му в реда и принципа на престолонаследието и се разграничавала, по всяка вероятност от действията на първия държавен функционер Георги Сурсувул. Независимо от тази подкрепа – нейната сила не се знае – опитът не сполучил. Иван бил заловен, подложен на телесни наказания, затворен и замонашен. Оттук нататък започва неясното. Византийските автори без колебание съобщават, че император Роман I Лакапин успял да издейства освобождаването на Иван и, което е още по-учудващо, позволение за емигриране в Империята. Последвалите събития вече не правят впечатление, тъй като те произтичат от традиционната византийска политика към политическите бегълци: след пристигането си в Константинопол Иван хвърлил насила облеченото расо, оженил се (кум бил император Христофор, тъст на цар Петър!) и получил от василевса жилище и много имоти. Повече сведения за него няма. Вероятно в Константинопол са го забравили или пък не се е появил удобният момент, в който той да бъде използван срещу България [Божилов, Гюзелев 1999, 271-279].

Надали, само защото „добре е познавал руническата писмена традиция“, княз Иван „е пожелал да закодира своето име по начин, чужд за кирилската традиция“ [Попконстантинов 1994, 72], а по-скоро, за да покаже и подчертае своята принадлежност към владетелския прабългарски род Дуло, в който престолонаследието се осъществява по реда на минората, именно по силата на който закон, той и на печатите си се титулова като канартигин - принц престолонаследник. Тази негова принадлежност се проявява и в определено народностно самосъзнание и чувство, изразено и подсилено в случая чрез начертаването на стената на манастира, и на тамгата на рода Дуло, както и чрез това, че даже и на дипломатически прием в Цариград, противно на бащината воля и като пренебрежение, пък дори и като предизвикателство към всичко случващо се в България, той и брат му продължават най-демонстративно да си носят „българското облекло“ [срв. Руссев 2018, 161]. Силната привързаност и даже носталгията на княза към всичко прабългарско са основната причина

цар Симеон да го лиши от наследство и да остави царството си на по-големия му брат Петър. Впрочем княз Иван не просто познава прабългарската руническа азбука, той я и владее много добре, видно от това, че употребява, и то съвсем уместно, такива рунически букви като **ш, щ, ѣ, ъ** и др. [срв. Stepanov 2014, 123-124; ~*~1999, 91].

Китайската по произход прабългарска титла *сю-биги*

Китайската по произход длъжностно-рангова прабългарска ттл. *сю-биги* е засвидетелствана в гръкоезичните прабългарски надписи на хановете Крум, Маламир и Омуртаг [Бешевлиев 1981, 17-89], а така също и в надписа на двата медальона на хан Омуртаг [Йорданов 2014, 3]:

Ὁ Κρουμος ὁ ἄρχον συβηγη Ο ἐ ξῆλθεν ἠς Ἀδρηανούπολην μὲ τὸν λαὸν αὐτοῦ,	*Владетелят главнокомандващ Крум* *излезе срещу Адрианопол* *с войската си.*
Κανα συβιγι Μαλαμηρ ο εκ Θεού Αρχον ο παλεος αυτου βοηλας ο Ησβουλος ο καυχανος επυισεν το αναβρυτον τουτο κε εδοκεν τον αρχονταν κε ο αρχον πολακις εδοκεν τους Βουλγαρις φαγειν κε πιν κε τους βοιλαδας κε βαγαηνους εδοκεν μεγαλα ξενηα ο Θεος αξηοση ζισιν τον εκ Θεου αρχονταν ετι εκατον μετα τον Ισβουλον τον καυχανον	*Главнокомандващият Маламир каган,* *от Бога владетел: Неговият стар боил* *кавхан Исбул направи този водоскок и* *го даде на владетеля.* *А владетелят даде на* *българите много пъти ядене и пиене,* *а на боилите и багаините* *даде големи подаръци.* *Нека бог удостои от Бога* *владетеля да преживее заедно с* *кавхан Исбул сто години.*
Κανα συβιγι Ομουρταγ ο Σλαβνασ ο βαγατουρ βαγαινος θρεπτοσ ανθροποσμου ιτον κε ασθενισασ απεθανεν	*Главнокомандващият Омуртаг каган:* *Славнас багатур багаин* *беше мой сътрапезник* *и като се разболя, умря.*
+Κανα συβιγι Ομουρταγ Ο Κορσης ο κοπανος θρεπτος ανθροπος μου εγενετο κε απελθον ης Το φουσατον επνηγην ης τον Ποταμον Δαναπρην. Ητο δε γενεας Τζακαραρης.	*+Главнокомандващият Омуртаг каган:* *Корсис копанът* *беше мой сътрапезник* *и като отиде във войската,* *удави се в река Днепър.* *Той беше от рода Чакарар.*

CAN-ESY-bHГНОМОРТАГ = Κανε συβιγι Ομουρταγ
(Медальон) на кан сюбиги Омуртаг

Едно безкрайно претенциозно, но повече от невежествено във всяко едно отношение, обяснение на ттл. *συβηγη* предлага Т. Славова [2010]: По-ясно е индоиранското потекло на съставката συβιγη (συβηγη, συβιγι, συβυγη, SYBHГI) <**sübigi, sübügü,* отразено в иран., тохар., афган. *iapgu, yavuga,* сак. *yavuga* < *yam-* ‘предвождам, възглавявам’ > кит. *siep-hu* > сттюрк. *yabgu* (орхон., уйг., тюркски руни *yabγu, javγu,* огуз. *jafγu* ‘съветник, висш военно-административен чин след кагана’). Почти единодушно се признават успоредиците на συβηγη с титлата на върховния управник *yabghou/yabγu* у тюрките, хазарите и волжките българи, която е чужда заемка в тюркски и отвежда към земите на Централна Азия (вж. титлата *ibigi* при ефталитите). И прабълг. **sübügü/*sibigi*, и тюрк. *yabgu* могат да се сравнят с иран. **subhagah,* авест. *hubaga-* ‘щастлив’, *baga, baγa* ‘участ, съдба; господин; бог’, тохар., афган. *yavuga-, IAПГУ* // ие. **su- (hu)* ‘добър’ + *bhaga-* ‘щастие’, стинд. *bhagah, bhágas, *bhága* ‘благосъстояние, щастие; божество, господ’ < ие. **bhág-o-* ‘участ, съдба’, парт. *baγ*

‘бог; господин’, т.е. индоевропейските паралели сочат припокриване на значенията ‘бог, божество; господин, господар’ и ‘богатство, благо, щастие, участ’, откъдето и семантиката на κανα συβηγη като ‘щастливия, благополучния (с добра участ и съдба) кан, [поставен] от Бога’. Така най-вероятно прабълг. συβηγη има индоиранско потекло, но с отразена тюркска палатална хармония и с редуване на прабълг. s-, š- с тюрк. y-, подобно на други ирански заемки, напр. *σετητ: *šädit,* сттюрк. *šädapit* < иран., согд. *yšyd.* с иранско потекло е и синтактичната връзка между двете съставки на титлата, в която определението (συβηγη) следхожда определяемото (κανα). Това е т.нар. „персийски изафет“, различаващ се от тюркския синтаксис, при който определението предхожда определяемото, както е при двукомпонентните титли от прабългарските надписи ηζουργου βουλα, ητζηργου βαγαηνου, βηρη βαγαηνου, σετητ βαγαηνου, ζερα ταρκανος, βορι ταρκανος, ολγου τρακανος и др.

В орхонските рунически надписи *baγa* е титул на тюркски владетели и пълководци и влиза в състава на сложните титли bojla baγa tarqan и cutluq baγa tarqan. По-рано [VI в.] титулът βγу ‘господин’ е засвидетелстван в согдийски надпис от Бугута, Монголия. Почти единодушно коренът *bag-* се свързва със стинд. **bhága* ‘благосъстояние, щастие; божество, господ’ < ие. **bhág-o-* ‘участ, съдба’, авест. *baga* ‘участ, съдба; господин; бог’, парт. *baγ* ‘бог; господин’, скит. *baga* ‘бог’, стперс. *baga-,* иран. *bagh,* согд. *bag* ‘богат, силен’, сриан. **bag* ‘господин, управник, господар’, откъдето е заето в сттюрк. *bag-a*<bäg.* Във вида βαγαινος/БОГО|Н титлата не се среща никъде другаде [278-279].

Много неприятно впечатление във всичко това прави липсата на позоваване или цитиране на речници. Изключено е ттл. *συβηγη* да има „индоиранско потекло“, което същевременно е „отразено в иран., тохар., афган. *iapgu, yavuga,* сак. *yavuga* < *yam-* ‘предвождам, възглавявам’, защото наред с абсолютно-глупавия nonsense, така тук няма обяснение и началното праб. *σ-,* като много непочтено-некоректно е да се декларира, че въпросните успоредици се признават „почти единодушно“(!??). Форма **sübügü* не е засвидетелствана никъде, затова тук очевидно е налице ни повече, ни по-малко само една манипулативна фалшификация. Тюрк. *yabgu* не бива да се сравнява с иран. **subhagah,* авест. *hubaga-* ‘щастлив’, докато „тохар., афган. *yavuga-“* са само български заемки в тези езици. В иранските езици няма дума със *σ-,* в тях стои зв. *h,* за индоевропейските езици се възстановява **su,* но тук не е ясно кой точно е звукът за намиращите се по средата индоирански езици? И ако наистина въпросната титла е заемка от индоиранските езици, то пак остава много неясно-неопределена културно-историческата основа, т.е. кога и къде се осъществява задължителният етно-културен контакт и взаимодействие, за да може думата да премине от едната група езици към другата. Така, че „семантиката на κανα συβηγη като ‘щастливия, благополучния (с добра участ и съдба) кан, [поставен] от Бога’ не се съдържа и експлицира в конкретни езикови структури, а е плод на пределно освободеното въображение на автора. И отново абсолютно-глупав nonsense около отразената „тюркска палатална хармония“, защото праб. *σετητ* „крепостни стени; крепост“ [Добрев 2016, 105], няма нищо общо с възстановеното **šädit,* каквато дума в тюркските езици няма, освен ако това не е много стара арабска заемка, получена на основата на корена **شدد**; в ранносредновековните тюркски езици няма дума *šädapit,* защото тук всъщност са думите *šad* и *apït* [Добрев 2004, 73-74], само първата от които се намира в някаква генетична връзка със согд. *yšyd.*

Преди още да е обосновал и доказал по надлежния, лингвистико-етимологически допустимия и легитимен ред, подход и метод произхода, структурата, семантиката и функцията на титлата, Ts. Stepanov [2001] напълно декларативно предпоставя, че съставката ΣΥΒΙΓΙ като втора част на ттл. ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ „може да бъде преведена като *(ruler) from God“* - „владетел от Бога“. При това, в основата на този изобщо немотивиран превод е предварително изнамереното и трансцедентално осъзнато субективно-собствено схващане

за „божествения произход на властта и нейната вербална дефиниция“, в паралел на което „езикът“ експлицира „мисленето“ във вид на „щастие, добронамереност, благоприятна съдба и благосъстояние“.

Бидейки ортодоксален епигоно-адепт на П. Добрев, Цв. Степанов не пропуска случая да припомни неговите паранормално-езотерични халюцинации и манипулативни фалшификации, в рамките на които *sybigi* би трябвало да се преведе като „звезден, небесен“ на основата на „античното понятие за *syb* „звезда“ и “типичния за изразяването на притежателно отношение в прабългарския език суфикс *-igi“*.

На основата на вопиющото си тюркологическо невежество, Степанов не просто се съмнява, той направо излиза с критика и се опитва да ревизира виждането на големи тюрколози като Менгес и Прицак, според които ΣΥΒΙΓΙ е производно от *sü-beg-i* ‘lord (or commander) of the army’ с аналог *sübaši* от езика на Орхонските рунически паметници: *They claimed* σybiγi *(sybigi)* had been constructed in the same way as *sübaši*... Но понеже културологът „етимолог“ не е в състояние да проумее що е то конструктивен аналог - „constructed in the same way“, то той се хвърля да ни обяснява не само на нас, но и на въпросните големи имена в Тюркологията собствената си „сравнително-историческа фонетика на тюркските езици“, в рамките на която преобразуването на *‘s’* в *‘g’* е повече от невъзможно(Sic!).

Съзирайки пряка връзка между териториалното разширяване на българската държава между годините 822-836, централизацията на властта в ръцете на владетеля и нарастването на неговия авторитет, от една страна, и възможността титлата да „демонстрира божествения произход и природа на върховната власт в България“, от друга, той намира за крайно наложително българската ттл. *канасувиγι* да се преведе чрез гръц. *ό ἐκ Θεού ἄρχων* или направо като *‘Ruler from (by) God/Heaven’*.

След безконечно-безцелното реене и блуждаене сред небесните селения, Културолога най-после се насочва и приближава към Земята, където се оказва, че „идеята за небесна власт“ е тясно свързана с древноиранската идея за „*hvarena/hvarnah/farnah* или *farn,* което означава по същество „царска слава“ и обозначава неговия небесен архетип, т.е. светлина и блясък.“ След още една солидна порция реене и блуждаене, но на по-малка височина, изведнъж той заявява, че в съчетание с други форми, тази *hvarena* често се използва „in the sovereigns’ onomastic tradition“ и на първо място, с *baγa/baga,* което означава „съдба; Бог“. Така възприетият „алтернативен подход“ води към санскритското *subăga,* от което неясно на какво основание и по какви пътища се появява индоевропейското **su-* и *baγa-,* което е „много по-приемливо да бъде видяно в ΣΥΒΙΓΙ и което в иранския език дава **su-baγa.* Така обаче изобщо не се забелязва и обяснява как твърдата гл. *а* в индоевропейските езици преминава или се превръща в меката гл. *и* в прабългарската титла. Освен това тук не се експлицира и доказва и културно-историческата основа, благодарение и в рамките на която протичат всичките тези фонетико-семантични процеси и преобразувания [1-13, срв. Stepanov 2014, 118-120; Степанов 1999, 81-84].

Хановете от Първото българско царство са и върховни началници или главнокомандващи на войската. Затова в някои от гръкоезичните прабългарски надписи от тази епоха, както и в надписа върху златния медальон на хан Омуртаг, те се титуловат с китайската по произход длъжностно-рангова сложносъставна ттл. *KANACYBIГI, Κανα ςυβιγι* [kana sü-bigi], *Κανε συβηγι Ωμορταγ.*

По принцип прабългарските титли се разполагат след собственото име, както е например и в Търновския надпис, където пише: ...το δε ονομα του αρχοντος εστην Ωμορταγ καννασυβιγη - ...а името на архонта е Омортаг канасубиги [Бешевлиев 1992, 207-208]. Пак там обаче, а така също в повечето от останалите гръкоезични прабългарски надписи, тази

двусъставна титла е в препозиция, което най-вероятно се дължи на влиянието на гръцкия синтаксис, където ттл. *βασίλεύς* обикновено стои пред личното име (В. Бешевлиев).

Съставката *ϛυβιγι* се състои от китайското по произход праб. **sü* „войска", кит. 戍 *shù,* сркит. *śü,* сткит. *śwò* (А. Дыбо), твърде възможно налице още и в стб. **съвой** „когорта, десятая часть легиона, толпа" [СлДСЯз, 808] и значението на което е тъждествено на това в останалите старотюркски езици [ДТС, 516], а така също и от получилото притежателното окончание 3 л. ед.ч. в неговата вторично-служебна или синтактико-съединителна функция, китайското по произход праб. **bik* „началник, глава", кит. *paik* (И. Шервашидзе), запазено може би в стб. **вєгєдоγл** „приставъ" [СлДСЯз, 13], откъдето като цяло се получава и резултативно-комплексното значение „началник/глава на войската, главнокомандващ" [вж. и срв. Бешевлиев 1992, 72-74; Симеонов 1981, 26-31; Хелимский 2008, 3-4; Golden 2011a, 209-210; Menges 1951, 91; Tekin 1987, 42-44,51; Doerfer-3, 141-179, срв. Бакалов 1955, 118-121; ~*~1981, 67-75]: *17. К этому же или чуть более позднему времени следует относить заимствование из позднедревнекитайского, которое мы по формальным критериям не можем назвать пратюркским, поскольку оно засвидетельствовано только в древнетюркском (др.-тюрк. sü 'войско' - орхон., др.-уйг., крх.-уйг., хор., ср.-кыпч., ст.-осм., до XV в., далее контаминировалось с su 'вода' в выражении su baši 'water superintendant', первоначально 'командир войска', EDT 781), но оно имеется в известном сюннуском двустишии, см. ниже, т.е. засвидетельствовано в 30-е годы IV в. н.э. как śəw. По-видимому, в силе остается сопоставление, предложенное Рамстедтом и уточненное Г. Дёрфером (TMN III 285; у Дёрфера ошибочно приведен иероглиф! Идея Банга и Габен (TT X) относительно заимствования из кит. shou 'охота', цитируемая в EDT, семантически невероятна). Кит. 戍, совр. shù 'охранять границы; пограничный гарнизон', ср.-кит. śü, в постклассическом древнекитайском должно быть приблизительно śwò, класс. кит. L/Roh (устная консультация Г. С. Старостина)* [Дыбо 2007, 73, вж. и срв. Clauson, 781; EtDOldChin, 461].

***3. тюрк. bek ~ beg** 'бек, господин' < кит. paik /6/ 'белый, благородный' встречается в сочетании paik in /6/ > begin 'губернатор провинции' (Ramstedt, 1951, 67)* [Баскаков 2010, 3].

***6. *bäg «правитель, вождь, бек».** Представлено в древнетюркском с VIII в. [1, с. 91; 2, с. 322-323], широко распространено в современных языках с различными модификациями значения [3, с. 389—392; 4, с. 67; 21, с. 97-98]. Титул bäg, согласно Г. Дёрферу [3, с. 393], обозначал четвертый ранг древнетюркской знати («Князь, вождь отдельного рода или значительный, важный чиновник»), после титулов qaγan, qan и tägin. Однако в другом месте своей работы Г. Дёрфер пишет: «Выражения χaγan и χan, таким образом, могут относиться к одному и тому же лицу, поскольку первое представляет собой конкретный титул (и одновременно обозначение должности), а второе скорее является общим обозначением ранга» [30, с. 141]. В том, что титулы qan//qaγan иерархически действительно «выравнены» и элиминированы, легко можно убедиться даже на примерах словарной статьи qan в ДТС [1, с. 417]. Из этого следует, что реально bäg занимает третью ступень в ранговой номенклатуре общественно-государственного строя древних тюрков.*

*Из двух версий происхождения данного титула (иранской и китайской) нам представляется более предпочтительной вторая: возведение тюрк. *bäg к ср.-кит. (7) päik, позднедр.-кит. *pậik/совр. bó «бо (наследственный титул знати 3-го из 5 высших классов в старом Китае); граф» [7, с. 603]. Эта этимология принадлежит Г. Рамстедту [31, с. 182-183], ее поддерживают В. Котвич [32] и Дж. Клосон [2, с. 322] 7. Критика Г. Дёрфера [3, с. 405] в основном затрагивает монгольские и тунгусо-маньчжурские параллели для тюркского слова, но, по-видимому, не подрывает самой, этимологии bäg <*

кит. päik. Дополнительным аргументом в пользу этой этимологии является к тому же весьма точное совпадение в ранговой иерархии китайского и тюркского терминов.

Версию об иранском происхождении тюрк. bäg из ср.-перс. bag или согд. βγ ≪бог; господин≫ [33, 34] и др., с некоторым сомнением [35, с. 85], мы считаем менее удачной как по семантическим, так и по фонетическим причинам (неясен тюркский передний -ä- при явно заднем иранском гласном). Поэтому с положением Г. Дёрфера о том, что и китайская, и иранская версии одинаково хороши, а потому обе неверны [3, с. 405], никак нельзя согласиться [Шервашидзе 1989, 57-58, вж. и срв. Clauson, 322; Ramstedt 2015, 67-68; ЭСТЯз-б, 97-101].

***5. *bęk 'титул'** начиная с рунич. орхон. (КТб 3, 6; Тон 40), др.-уйг. (ЫРк Битиг) beg, як. bī. Чув pik- компонент имен собственных, pike 'барышня' (второе, возможно, из татар.). TMN II 389–395; EDT 322-323; СИГТЯ 2000, 320. Возможно, зафиксировано в ср.-перс. памятнике VIII в. «Махр-намаг» в составе имени собственного (или титула?) xwd'y bg (о первой части см. ниже); в сирийском ata-beki 'princeps' (Brockelmann 55; TMN II 8). К Дпостклассическому древнекитайскому pęk Старостин 1989, 688: 佰 совр. bo 2, ср.-кит. päik, др.-кит., ЗХ, ВХ prāk, РПДК pęk 'быть старшим, старейшиной рода' (Karlgren 0782 i). Датировка: Западная Хань и Восточная Хань сохраняют инициаль pra-, таким образом, заимствование должно быть отнесено к постклассическому древнекитайскому, т.е. начиная с III века н.э.* [Дыбо 2007, 68].

Radical: 9
Four-angle index: 7603
Karlgren code: 0141 a-c
Character: 佰
Modern (Beijing) reading: bǎi
Preclassic Old Chinese: prāk
Classic Old Chinese: prāk
Western Han Chinese: prāk
Eastern Han Chinese: prāk
Early Postclassic Chinese: pēk
Middle Postclassic Chinese: pēk
Late Postclassic Chinese: pēk
Middle Chinese: pậik
Russian meaning[s]: сто (прописное начертание); [bó] сотник
Comments: A later specialization of 百 '100' (attested since Qing).
[Старостин, 316].

5. **bек* 'титул' начиная с рунич. Орх. (КТб 3, 6; Тон 40), др.-уйг. (ThS II 5) *beg*, як. *bi:*. Чув *pik-* компонент имен собственных, *pike* 'барышня' СИГТЯ 1997, 320. К постклассическому древнекитайскому *pęk* Старостин 1989, 688: 佰 совр. bo 2, ср.-кит. *pậik*, др.-кит. *prāk* 'быть старшим, старейшиной рода' Karlgren 0782i. Датировка: Западное Хань и Восточное Хань сохраняют инициаль *pra-*, таким образом, III век н.э. [Сравнительно-историческая грамматика 2006, 774-775, вж. и срв. Donuk 1988, 5-8].

Разширено със собствено българския деятелен суф. *-чи* и специфично-характерния като употреба при подлога на изречението, вин.п. *-к,* болг. *сü* „войска" е засвидетелствано в късноантичното централноазиатско болгарско *Двустишие за племето пугу,* открито в древнокитайските летописи.

През първата четвърт на IV в. пет племена от южните сюнну завладяват Северен Китай, прогонват китайците на юг и основават четири отделно-самостоятелни прабългарски държави. В тях бавно, но методично започва да прониква Будизмът, разпространяван от чуждестранни и местни монаси. Някои от монасите са много приближени и дори първи съветници на владетелите на тези държави. В повечето случаи, тези владетели се отказват от традиционно-обичайната и собствено-българската по произход ттл. *шаньюй,* самопровъзгласяват се за императори на Китай, възприемат съответната китайска титулатура и освен с китайците, започват да воюват и помежду си. Една от тях е държавата Chao на племето цзе, кит. *Jie.* Наименованието на това прабългарско/болгарско племе е съкратеният фонетико-семантичен вариант на етним *Buluoji* „(middle Chinese pronunciation b'uo lak-kiei) also known as Jihu", от по-стар вариант *Poliuhan,* който пък от своя страна е

собствено китайска фонотактическа интерпретация на етним *Bulgar*. Следователно въпросното двустишие е произнесено единствено и само на езика на първично-основното българско племе, обозначено и наименовано чрез етним *Bulgar*. В по-ново време този етноним се превръща в прозвище, което се присвоява на видни китайски военачалници и сановници от български произход.

Племето цзе от прабългарската държава Chao или Zhou обсажда град на съседната държава на племето пугу. Около 328 г. императорът на държавата Chao, Ши Лэ се готви да се притече на помощ на обсадения град, но на това се противопоставят сановниците му. Тогава Ши Лэ се обръща към придворния предсказател, будисткия монах Фоту-дэн, за съвет да му каже какви ще бъдат резултатите от бъдещия поход. В звъна на камбаните на пагодата монахът чува предсказание, което той произнася на езика на хунну. Очевидно, това е езикът както на народа на тази държава, така също и неговият роден език, което се наблюдава и в други държави на друго място и по друго време. Реконструкцията и транскрипцията на Двустишието за племето пугу преди неговото записване чрез китайската йероглифика и като се държи сметка преди всичко за морфологичната структура на прабългарския език, придобиват следния конкретно-определен вид, на основата на който се прави и съответният превод [Добрев 2017, 299-423; Dobrev 2015, 53-60]:

Süčig tälígar	*Ако главнокомандващият тръгне на война,*
Puguγ toγudúγar	*племето пугу ще бъде победено.*

Китайската по произход прабългарска титла *таркан*

Отделно-самостоятелно или пък в съчетание с други лексеми китайската по произход прабългарска престижно-почетна ттл. *таркан* е засвидетелствана в някои исторически извори и епиграфски паметници за епохата на Първото българско царство [Moravcsik-2, 299-300]: *Въпросите на логотета към тях: Как е духовният внук на нашия свят император (поставеният) от Бога владетел на България? Как е (поставената) от Бога владетелка? Как са канартикинът, вулиа-тарканът, синовете на поставения от Бога владетел на България и останалите му чеда? Как са шестимата велики боляри? Как са останалите вътрешни и външни боляри? Как е целият народ* [Багренородни, 222].

Изключително съществено-важна е употребата на ттл. *таркан* в Наръшкия надпис на цар Симеон, с който той утвърждава и узаконява завоеванията си на югозапад: *Преди да завършим тази глава, нека разгледаме и един граничен надпис, достигнал в три екземпляра, два намерени при с. Наръш (сега Неа Филаделфия), 22 км северно от Солун, и един при с. Вардаровци (сега. Аксиохорион), 32 км северозападно от Солун. Сведението за последния надпис не е сигурно. Тези три надписа са от времето на цар Симеон и следователно принадлежат на християнската епоха. Но поради гръцкия език, на който са съставени, поради владетелската титла „от бога архонт" и най-сетне поради тюркската титла на един от висшите сановници и тюркското лично име на другия, при чието управление са били поставени надписите, те все още спадат към прабългарските надписи. От тези надписи само един е още налице. Той е издълбан на мраморна колона, и се намира в Археологическия музей в Цариград. Надписът върху втората мраморна колона е бил полузаличен. Запазеният надпис гласи в превод:*

„Лето 6412 от сътворението на света, индиктион 7.
Граница на ромеи и българи
при Симеон, архонт от бога на българите,
при Теодор олгу таркан и
при Дристър комита."

Редът на народностните названия „ромеи и българи", който се среща и във втория откъслек от мирен договор, показва, че текстът на надписа не е бил съставен в България.

Името на българите във втория екземпляр на надписа, сега загубен, има гръцката народна форма „вургари" вм. „вулгари", която също говори за грък съставител.

Първата част на сложната титла „олгу таркан" се тълкува различно. Още първите издатели на надписа я свързаха с тюркското огул или оглу „син". Обаче това тълкуване изглежда малко вероятно. Затова турколог Й. Витек сближи олгу с тюркското улуг „голям", „велик", което е по-подходящо. Все пак трябва да се отбележи, че в един от Орхонските надписи се среща личното име Огул таркан, което напомня на олгу таркан в нашия надпис.

Старотюркската титла таркан е означавала особено висок ранг благородник. Тарканите се ползвали с много големи привилегии. Титлата таркан е носел и вторият син на българския владетел. Той се наричал булиас таркан, т. е. боил таркан. В Орхонските надписи Тоникук, пай-висшият съветник и пълководец на тюркския каган Кутлуг, се нарича боилът бага таркан. Г. Баласчев [74], Ф. Успенский [75] и Й. Иванов [76], които са се занимавали с нашия надпис, приеха, че Теодор е същият Теодор, който бил най-приближеното лице на Симеон (вж. по-горе). Това отъждествяване В. Н. Златарски [77] с право отхвърли.

Вторият висш сановник Дръстър има титлата комис, т, е. областен управител. В „Житието на 15-те Тивериополски мъченика" се разказва, че по заповед на Симеон комитът Дистър пренесъл мощите на светците Сократ и Теодор от Тивериупол (дн. може би Струмица) в Брегалница. Очевидно Дръстър и Дистър са едно и също лице.

Горният надпис е единственият известен надпис от средновековието, който е стоял на границата между две държави. Според този надпис българо-византийската граница се е намирала на около 20 км северно от Солун. В. Н. Златарски свърза установяването на тази граница с превземането на Солун от арабите през 904 г. и изоставянето му от същите, след получаване на откуп. Тогава съобщава византийският дипломат Лъв Магистър (също Хойросфакт), „когато българите искаха да заселят превзетия от агаряните Солун, аз го възвърнах, като ги убедих и отстраних". Според именитият български историк това е станало срещу отстъпване на земи близо до Солун и във връзка с тези събития надписът е бил поставен.

Намирането на Симеоновия пограничен надпис предизвика на времето голям шум. Дълго време надписът е стоял на една височина 22 км от Солун над реката Галик. Околното население смятало колоната с надписа за надгробен камък. Пръв, който узнал за съществуването на надписа, е бил датският археолог К. Ф. Кинх. По-късно за него научават Ф. Успенский, директор на Руския археологически институт в Цариград, А. Мордман, германски генерален консул в Солун, който се интересувал от археологически находки, и българският търговски агент А. Шопов в същия град. По молба на Ф. Успенский управляващият руското генерално консулство в Солун К. Лишин потърсил колоната в околностите на селата Алджилар, Наръш и Аджигьол, понеже точното местонахождение не било известно. В началото на ноември 1897 г. Лишин след дълго дирене я открил в Наръш, гдето копирал и фотографирал надписа. Понеже фотографията не била сполучлива, той посетил няколко дена по-късно отново Наръш, направил книжен отпечатък, т. нар. естампаж, и отново я фотографирал. Отпечатъкът и фотографията били изпратени веднага на Ф. Успенский в Цариград. За съществуването на надписа се разчуло в Солун и той бил донесен в зимника на валийското управление от турските власти. Оттам той бил изпратен по-сетне в Цариград. През декември 1897 г. А. Шопов съобщил за надписа в София заедно с препис и описание на колоната. Известието за съществуването на надпис от цар Симеон не останало без отзвук и в България. Тогавашните софийски вестници „Знаме" и „България" съобщили за него заедно с превод в началото на януари 1898 г. Същата година Г. Баласчев обнародвал надписа с подробен

коментар в мартенската книжка на тогавашното хубаво списание „Български преглед”. Публикацията на Баласчев разгледал критично с поправки и добавки В. Н. Златарски в 15-ия том на „Сборник за народни умотворения и книжнина”. Междувременно надписът беше издаден и от Ф. Успенский в третия том на „Известия на руския институт в Цариград”.

Датският археолог К. Ф. Кинх видял колона с името на Симеон и при с. Вардаровци на левия бряг на Вардар, което съобщил на германския консул А. Мордман. Мордман посетил селото, за да види колоната, но му било казано, че гърци я пренесли в някакъв манастир. А секретарят на българското търговско агентство Колушев узнал, че наистина такава колона имало, но тя паднала във Вардар, понеже се намирала над самия бряг.

Въпреки че колоните с граничния надпис били три, дълго време нито една не била налице. През 1938 г. Й. Иванов търсил в цариградския музей да намери поне пренесения там надпис, обаче никой нищо не знаел. Това дало повод на някои гърци да твърдят, че надписите са били фалшиви и че били дело на българската пропаганда в Македония. Единственото доказателство за съществуването на Симеонов надпис бил изпратеният на времето отпечатък в Руския археологически институт в Цариград.

През 1899 г. Министерският съзет в София взел решение да се направи опит да се пренесе надписът в България или като се откупи за 120 лири, или като се издействува по дипломатически път той да бъде подарен от султана на българския княз. Обаче тези опити излезли неуспешни. Оттогава за надписа не се чува вече нищо.

През 1937 г. унгарският учен Г. Фехер открива колоната с надписа в двора на Археологическия музей в Цариград до т. нар. Чинили-кьошк. По-късно тя била пренесена в зала XX на музея, гдето авторът на тези редове я видя поставена в левия ъгъл на залата.

Вторият възпоменателен надпис е издълбан върху мраморна колона, висока 1,82 м, която в средата е малко повредена. В 1872 г. според Ф. Каниц тя се намирала пред турската джамия в Провадия. Там я видял и К. Иречек през 1884 г. Разбира се, това не е било нейното първоначално местонахождение, което е неизвестно. По-късно тя е била преместена пред турското училище пак в Провадия и оттам в Археологическия музей в София. В превод надписът гласи:

„+Кан сюбиги Омуртаг:
Негавонаис зера тарка-
нът беше мой сътрапезник
Като отиде във войската,
той се удави в река Тиса.
Той беше от рода Кубиар.”

Името Негавонаис, което иначе е неизвестно, може да се сравни с прабългарските имена Иратаис и Мармаис по окончание. Зера таркан е прабългарска сложна титла с неизвестно значение. Първата част „зера” трябва може би да се свърже с тюркското jär, осм. тур. yer, чуваш. šer „земя”. Втората част таркан показва, че Негавонаис е бил от привилегированата класа на тарканите (вж. за нея по-горе). Заслужава да се отбележи, че титлата таркан не е свързана с класите боил и багаин. Родовото име Кубиар тюркологът К. Х. Менгес свързва с тюркското quba „жълтеникав, червеникав, рус”. Родовото име напомня прабългарското лично име Кубер, което е може би от същия корен.

Айнхард, биографът на Карл Велики, съобщава, че в 827 г. „българите изпратили войска на лодки по река Драва, разорили с огън и меч славяните, които живеели в Панония, изгонили техните вождове и им назначили български управители”. А в така наречените „Фулденски летописи” се разказва, че и в 829 г. „българите, като дошли с лодки по река Драва опожарили някои селища на франките, разположени покрай реката”. С тези две

известия за български военни действия в Панония К. Иречек [92], а след него В. Н. Златарски [93] и Г. Баласчев [94] свързаха съдържанието на надписа, от което се вижда, че при р. Тиса е имало български войски. За присъствието на българи тъкмо при Тиса се е запазило едно неясно сведение у т. нар. „Унгарски аноним", унгарска хроника на латински език от сравнително късно време - 12 век: „земята, която лежи между Тиса и Дунав, великият Кеан, вождът на българите, дядо на вожда Салан завладя чак до границите на рутените и поляците и засели там славяни и българи". Според унгарския учен Г. Моравчик под Кеан се крие Крум, а под Салан Симеон. Вероятно в един от тези походи е загинал зера тарканът Негавонаис.

Забележителен е и следният възпоменателен надпис, който поражда важни въпроси. Той е намерен в Плиска при разкопки на голямата базилика и издълбан също върху мраморна колона, висока 1,84 м. В превод гласи:

„Кан сюбиги Омюртаг:
Шун, жупан тарка-
нът беше мой сътра-
пезник и умря във
войската. Родът му
беше Кюригир."

Надписът има някои езикови особености, които го отделят от другите възпоменателни. Името Омуртаг е написано на гръцки Omyrtag. Това може да бъде грешка на каменоделеца, който е пропуснал да издълбае О след М, понеже на гръцки звукът У се пише с две букви ОУ. Обаче по-вероятно е, че Omyrtag е друга форма на Омуртаг, понеже прабългарският звук У е звучал между О-У-Ю. Примери за това се срещат в двата инвентарни надписа на прабългарски език, в които kure и estrygin стоят покрай koure и estrogin. Краят на надписа гласи: „Родът му беше" срещу „Беше от рода" в другите възпоменателни надписи. Самото родово име Кюригир завършва на -гир, а не на -ар, както в другите надписи. Завършекът -гир е характерен за тунгузите евенки, у които с него са образувани множество родови и племенни имена, напр.: Горагир, Дулигир, Самагир и др. Според А. Ф. Анисимов [95] родовите имена на -гир са производни от имена на животни, напр. Горагир от гуран „див козел". Основата куре, кури се среща у евенките, а един народ в Орхонските надписи се нарича курикан. Поради това може да се приеме, че Кюригир стои вм. Куригир, както Омюртаг вм. Омуртаг. Характерното за евенките окончание -гир показва, че заселилите се в днешна Северна България прабългари не са били еднородна етническа група, което се вижда и от различната ориентация на разкритите досега прабългарски гробове във Варненско.

Както личното име Шун, така и титлата му жупан таркана не са известни от другаде. Особен интерес представя титлата. С жупан се означавали началниците на жупите, т. е. общините у южните славяни. Обаче името Шун и най-вече неговото родово име показват, че жупан тарканът Шун не е бил славянин. Това може да се види и от високия му ранг таркан. Следователно трябва да се приеме, че началниците на славянските жупи не винаги са били славяни. Приведеният по-горе текст на Айнхард съобщава изрично, че вождовете на славяните в Панония били прогонени и на тяхно място поставени български управници. Шун е бил може би един от тях. И в България някои славянски общини са имали навярно жупани българи. Въз основа на буквите надписът може да се датира към 822 г. [Бешевлиев 1981, 116-146, вж. и срв. Бешевлиев 1992, 75].

Носител на китайската по произход българска ттл. *Tarkan* е и царят ковач от българската сабиро-корейска династия от V-VI в., Shilla: *In the ancient Chinese source Tangshu (唐書), there appears 達干 Tarkan which is a title of the ancient Turkic state Göktürk or Tou-kiue (突厥) with some other titles. In Chinese sources, there is any single comment or explanation on the title 達干*

Tarkan. This word was widely borrowed into the other languages expect the Altaic languages; Indo(Panjabi) tarkhan, Kurd. terxan, Armen. t'arxan, Grek. ταρχανος, Tibet. t'ar-k'an, etc.

On the other hand, the title Tarqan also was used as the term designating "a blacksmith, a handcraftsman". This word occurs as the form of darxan in Mongolian meaning "a blacksmith, a handcraftsman".(Laufer 1919: 593). Besides this, Mongolian darxan has the other meaning 'a privileged person who is exempt from all government taxes'. This word was borrowed into Chagatay in the form of tarxan. In Sanlax's dictionary it is written that this title is given to a person who is exempt from taxes. According to the dictionary, Tarxans can commit up to nine offences without being called to account.

G. Clauson(1972: 539) argued that Tarqan in Ancient Turkic was considered to be the supreme title and was not even, like Tegin and Shad, peculiar to the royal family, but that it was still a high title, carrying administrative responsibility.

In the Kyrghyz's tale Manas, this word occurs too meaning 'a blacksmith', which is probably borrowed from Mongolian. In Mongolian, the meaning 'a blacksmith' is more original than the meaning 'a person who is exempt from taxes'. Lessing(1960: 236) adds to the above mentioned meanings "area or place set aside for religious reasons and therefore inviolable". In Lessing's dictionary, the word darxan also is used as adjective meaning 'sacred, celebrated'. This implies that the word has something with a certain ancient religion or shamanism. Why were darxans not only exempt from all taxes but also so free from judgement? Because they performed religious duties for their governments as official priests.

Engraved plaque on wooden base reads -Vessel in the Shape of a Warrior on Horseback (5th-6th Century Shilla Dynasty, Korea)-Black Huns.

Главният готвач и мечът на сабиро-корейския владетел

In Eurasia there widely spreaded the concept of the celestial smith Tarqan Tengri.

The Chinese sources Jushu 周書 and SuShu 隨書 mention that Göktürks who were under the rule of Yuan Yuan were engaged in smith's work. From this, we can deduce the fact that the title Tarqan originally has something with the vocational identity of Göktürks. As it is well known that Ashina 阿史那 the legendary father of the Ancient Turkic people was engaged in metal working.

Besides this, the destan Ergenekon of the Ancient Turkic people is also closely related to this smith-shamanism. Ergenekon is the name of a valley which became a secluded homeland to the Göktürks or Ancient Turkic. In this location, the remnants of the Göktürks, threatened with extinction elsewhere, multiplied and thrived. In one of the two known variants of the destan Ergenekon, a she-wolf rescues a Göktürk warrior who has been mutilated by the enemy and takes him to Ergenekon. There, conceiving sons from him, they repopulate this oymak. The population of the oymak becomes so large that Ergenekon can no longer hold it. The population desires to leave, but no one knows the way out. Finally, a blacksmith notices that a portion of the mountains

surrounding this valley is composed of iron ore. The people of the valley pile wood and coal high in front of this section setting it ablaze. The ore melts and a passageway from Ergenekon is secured.

Traditionally in Korean shamanism, the smith has a special position, along with the shaman. According to the legend of ancient Silla kingdom, the king Suk-Thalhae 昔脫解 acceded to the throne, because of his craft of the smith. He was immigrated from the other country. As a foreigner or an outsider, it was very hard to be accepted by the ancient Silla community. However, as he presented himself as a smith, he began to be welcomed and treated as a novel man. In the end, he succeeded to became a king, getting rid of traditional royal family Park which was the founder of the ancient Silla kingdom.

From this legendary history, we can deduce the fact that the smith was highly respected in the Korean society in the early period when the shaman had a strong leadership.

In the period of the transition from the Stone Age to the Iron Age, it is well known that he who had a craft of the smith was amazingly respected by the community, having the power and leadership politically as well as spiritually.

As it was in the Altaic people groups in Eurasia, this tradition of shamanism had been continued in history in Korea. Even in the end of the Chosun period, the trace of the this tradition concerning the smith had been continued. According to a western missionary C.A. Clark who for the first time introduced Korean shamanism to the west in 1929, Chosun or Korean people believed that the evil spirits were very afraid of iron, and that just by mentioning the name iron, the evil spirits felt seriously threatened as it is seen in Kyrghyzs and Kazakhs. For this reason, mudangs or shamans in Korea used to wear cloths ornamented with small iron dishes and iron arrows in their shamanic performances, with knifes in their hands.

A trace of smith-shamanism is also found in the legend of Tangun who is known as founder of Kochosun, the first ancient Korean state: In olden times Hwanin's son, Hwanung, wished to descend from heaven and live in the world of human beings. Knowing his son's desire, Hwanin surveyed the three highest mountains and found Mount T'aebaek the most suitable place for his son to settle and help human beings. Therefore he gave Hwanung three heavenly seals and dispatched him to rule over the people. Hwanung descended with three thousand followers to a spot under a tree by the Holy Altar atop Mount T'aebaek.

Most of Korean scholars agree to that three heavenly seals (or instruments) which celestial god Hwanin gave his son Hwanung in the legend are mirror, knife, and drum or bell. (N. S. Choi 1954: 59-60; J. Y. Kim 1957). All these three heavenly seals were major and popular instruments which Korean mudangs or shamans enjoyed to use in their shamanic performances. From this fact, many scholars does not avoid to say that tradition of Korean shamanism especially related with mudang originally has relationship with Tangun. (J. K. Jang 1982: 81-84, N. H., Yun 1994: 17).

On the other hand, among these instruments, heavenly knife comes from the tradition of the Altaic smith-shamanism which has long tradition in the Altaic peoples, i.e. Turkic and Mongolian.

*Turning to the etymology of Tarqan, Räsänen (JSFOu L, 7,5) proposed that this word was borrowed from Sino-Korean 達官 tar-kwan "emeritus", referring to Ramstedt's article (Ramstedt, 1935: 87). However, both Gabain (1950: 48) and Ramstedt (1951: 63) suggested another theory that the word consisted of two morphemes, *tar and qan. The latter is the same as Old Turkic qan in burqan "Budda" (< 佛 bur + qan) and Middle Turkic xan "king, ruler". According to Sinor (JA 1939: 548, 1963: Nr. 2564), this word was derived from the verb tar- "disperse, divide up".*

*In Orkhon Turkic, there is the form tarkat which consists of *tarka and the plural suffix -t. In the text Mahramag, there appears the term Tarkhan Khaqan. The word Khaqan is the same with the ancient Turkic Qagan. This implies that the title Tarqan is not formed with the ancient Turkic title qan 'king'.*

In Korean, there appears a word which is spposed to be originally related to the title Tarqan; In Middle Korean there is a homonym which has two different meanings with the same form tarho-

~tarku- 'to heat (a piece of iron, etc)' and 'to deal with (person, problem, etc.)'. The latter one developed into the form taru- with the same meaning 'to deal with' in Modern Korean. In my opinion, these two words are not different but originally same. Of these two meanings, I think the former one 'to heat' is original, while the meaning 'to deal with' is secondary. This change of the meaning probably is closely related to the shamanistic feature of a blacksmith which was originated from the ancient Turkic or Proto-Altaic.

*As for the Korean form *tarkW- with the last vowel being rounded, the Sogdian form of the word tarqan may give answer. Interestingly, Turkic tarqan occurs in the form of trywn in Sogdian. We come to the conclusion that Korean tarho-~tarku-, Turkic tarqan and Mongolian darxan are of the same origin. This manifests that there were a close cultural relationship between Central Asia and Korean peninsular in the ancient period* [Han-Woo 2012, 1-6].

Прабългарската ттл. *таркан* е в основата на редица средновековни унгарски топоними, поради което по цялата територия на днешна и историческа Унгария са разпространени селищни и местни имена като *Tárkány* (1237), *Tarján* (1262), *Tarjáni-patak, Tarjáni-tanya, Hármastarján, Tiszatarján* и др. В най-северната част на страната, североизточно от Будапеща, има две населени места, градовете Salgótarjan (1405) и Polgár, имената на които доказват и свидетелстват за присъствие в далечното минало на прабългарско по произход население, дори и по тези най-отдалечени краища на българската етническа територия.

Първото от тези две имена, тюркологически повече от очевидно, е двусъставно и първата му част най-вероятно е мъжко лично име, а втората, в едно от напълно възможните си тълкувания, е добре известната, въпреки проф. В. Абаев, не иранската, а безспорно китайската по произход и използуваната за първи път от българите хунну, общотюркска по принцип и прабългарска, но не и единствено хазарска в частност (P. Golden), ттл. *таркан,* засвидетелствувана в прабългарски надписи от началото на IX в., т.е. доста преди арабските пътешественици от началото на X в. като част от сложносъставните ттл. *ολγου τρακανου, ζερα ταρκανος, ζουπαν ταρκανος,* а така също и самостоятелно, но още и в качеството на постпозитивно определение към такива кавказобългарски мъжки лични имена от началото на VII в. като *Чорпан тархан* и *Авчи тархан,* тук в нейната по-късна и собствено унгарска форма, при която прабългарският зв. *q,* в тази позиция и фонетична среда, пред гласна, се озвучава и субституира или развива в унгарския зв. *j,* както и при приведената по-долу, но в друга връзка, прабългарска по произход лекс. *bojtorján,* имаща за основа и начало болг. **baldïrgan* „балдъран", така че в никакъв случай не може да се приеме като обектно адекватно, предложеното от авторите на унгарския топонимичен речник обяснение, в смисъл, че тези имена са с тюркски произход и от неясно какво представляващото тук тюрк. *tarχan* или пък от пренесеното от тюрките към маджарите, пак неясно какво точно представляващо, **tárkány.*

В друго едно, не по-малко възможно тълкувание, втората съставка на *мли Salgótarjan,* на основата на което е образуван и съответният ойконим, може да бъде маджарският етним *Tarján* като наименование на едното от седемте древни маджарски племена и все пак, в унгарската лингвистика и историография се смята, че фонетичните варианти без зв. *г* са много по-късни от фонетичните варианти с този звук, именно поради което топонимите, които го съдържат, възникват и се образуват много преди топонимите, които не го съдържат, така че се очертава като минимална вероятността тези топоними да са образувани именно на основата на маджарския етним *Tarján,* но дори и това да беше така, тогава нещата пак не се променят съществено, защото името на това племе очевидно е образувано, още много преди достигането на маджарите до сегашната им родина, най-вероятно по време на миграцията им по Кавказ през V-VII в., на основата на фонетически тъждественото или близко млим **Тарган,* възникнало от своя страна пак върху българската ттл. *тархан.*

Много важно и съществено за случая е да се отбележи още и това, че в унгарската историография, специално за имената, образувани на основата на българската ттл. *таркан,* се знае и се приема, че те не са собствено маджарски по произход, а български субстрат в маджарския език или това са названия, които са възникнали още през VII-VIII в., т.е. много преди пристигането на маджарите по тези земи, и са преминали в техния език едва и немалко време след това пристигане [Добрев 2005, 97-99, вж. и срв. Róna-Tas 1999, 351-352].

Исходя из этих данных, можно предполагать, что некоторые из мелких правителей Чачского оазиса имели титул *тархан*, широко распространенный в Средней Азии в эпоху Тюркского каганата.

Титул *тархан* также входил в административно-иерархическую систему древних тюрков, занимая ступень среднего порядка. Носители титула *тархан* часто выполняли различные дипломатические миссии в зарубежные страны [Clauson, 1972, p. 539–540; Татаринцев, 1993, с. 169-180]. Этот титул широко использовался также в системе управление различных владений Средней Азии [Бабаяров, (2), 2004, с. 57-59]. В частности, в Фергане упоминается правитель по имени Асилан даган (Арслан тархан; 739-751) [Chavannes, 1903, p. 149], в Согде - Бижан тархан [Фирдоуси, т. 9, с. 446; Гумилев, 1967, с. 240], в Пенжикенте - *trγ'n* (тархан) [СДГМ, 1, с. 67; Лившиц, 1979, с. 58; Исхоков, 1992, с. 27-28], в Хуттале - Тудун тархан (737) [Беленицкий, 1950, с. 117-118], Дополе тархан [Бичурин, т. 2, с. 326], в Вахане - Угу тархан [Бичурин, 2, 325], Южном Тохаристане - Инал тархан и тархан [Sims-Williams, 2000, p. 74, 82, 86-88] [Камолиддин, Бабаяр 2006, 7-8].

Clauson, *tarkan* sözcüğünü "eski ve yüksek derecede bir unvan olduğunu Hun kökenli bir unvan olduğunu ve eski Çince *dān-γwaγ'* ile karşılandığını" belirtmektedir (Clauson, 1972: 539). Gabain, "şad, tigin, tarhan gibi bazı unvanların Türkistan dillerinden, özellikle orta İran dillerinden gelmiş olabileceğini ekler ve *tarhan* sözcüğünü *tar* köküne {+han} ekinin gelmesiyle oluştuğunu izah etmektedir (Gabain, 1988: 42). Yıldırım, *tarhan* sözcüğünün "Juan-juan devlet teşkilâtında kullanılan bir unvan olduğunu belki de kağanın kardeşlerine *tarhan* unvanı verilmekte ve Çin kaynaklarında ise bu unvanı ad olarak kaydettiğini" belirtmektedir (Yıldırım, 2015: 82). Donuk, *tarkan* sözcüğün "çeşitli devirlerde muhtelif Türk topluluklarında farklı mânalarla ifade edildiğini; Kök Türklerde "yüksek asalet derecesi", Uygurlarda "vekil, nazır". Asır Oğuzlarında sü başından (başkomutan) sonra gelen makam sahibinin unvanı ve Hazarlarda, Hudûd'ul Âlem'e göre hükümdar unvanı (Tarkhân Khagan); İbn Hurdadbih (9.asır)'e göre "hükümdardan sonra gelen kişi" olarak geçmekte olduğunu söylemektedir (Donuk, 1988: 44). Eski Macarcada kavim adı olarak kullanılan *tarján* terimi Eski Türk devletlerinde (Hazar) kullanılan *tarkan* unvanı "komutan, kral naibi" gibi anlamlara gelmektedir (Berta, 2002: 24). Moğolca *darha* ad kökü "ayrıcalık, imtiyaz, görev veya başarı yoluyla elde edilen ayrıcalıklar" anlamlarına gelmektedir. Moğolcada *darhan* sözcüğü "esnaf, zanaatkâr, vergi ve resmi sorumluluklardan muaf kimse, dini sebeplerle ayrılan ve bu yüzden de dokunulmaz olan alan veya yer, kutsal, büyük ve meşhur" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 375). Kelime Özbek Türkçesinde *därxån* ve *tårxån* olmak üzere iki farklı telaffuzla yaşamaktadır. ÖTİL'de *tårxån* için bk. *därxån* denmektedir. *Därxån* ise sözlükte Moğolca kökenli olarak belirtilerek "1. tarihî Orta asırlarda vergiden ve her türlü mecburiyetten muaf tutulan kişi; imziyazlı (kişi, kabile veya bürokrat). 2. Her türlü vergi ve ödemelerden muaf kişi ve sorumluluğu az olan" açıklaması yapılmaktadır (ÖTİL I, 2008: 569).

Sözcük Kök Türk ve Uygur yazıtlarında geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır: *İnançu apa yargan* ***tarkan*** *atıg birtim.* "İnançu Apa Yargan Tarkan adını verdim." (KT B) [Yılmaz 2018, 276-277].

Ṭarkẖān, also *tarkẖān*, a high-ranking Inner Asian title of considerable antiquity. It probably entered Arabic from Soghdian *trgẖ'n* or Middle Pers. *trk'n* < Turk. *tarḳan* (pl. in Mongolian *tarḳat*), which appears to have been part of the imperial titulature that the Türks inherited from the Jou-jan empire. Its etymology is unclear. Attempts have been made to link it with the Hsiung-nu *Shan-yü*

(Archaic Chin. **dân-hwâh),* the title of their supreme ruler (Pulleyblank, 91). It is also noted among the Hephthalites, another pre-Türk polity deriving from the same groupings as the Jou-jan. It is recorded as a title and personal name in virtually all the languages and sources of the neighbours of the Inner Asian nomads, from the Eastern Mediterranean to China. In the pre-Islamic Turkic states, it denoted a high dignity, probably somewhat below the *shads* and *tégins* [q.v.] of the royal clan. In Maḥmud al-Kāshgharī's day *(Diwān lughāt al-turk,* tr. Dankoff, i, 329) it was considered "a pagan word meaning *amīr*" in the Arghu dialect. By the Cinggisid era, as Djuwaynī reports (ed. Kazwīnī, i, 27, tr. Boyle, i, 37-8), it had come to denote "those who are exempt from compulsory contributions, and to whom the booty taken on every campaign is surrendered; whenever they so wish they may enter the royal presence without leave or permission." In Modern Mongolian, *darkhan* means "artisan, craftsman," as well as one exempt from taxes. It also signifies an "area set aside for religious reasons and therefore inviolable". The Darkhad (pl.) tribe in Mongolia was "charged with the cult of Cinggis Khan" in the Ordos (Lessing, 236; Jaghchid and Hyer, 287-8) [Golden 2000, 303, вж. и срв. Сисорна 2012, 5-6].

Ibn A'ṯam al-Kûfî, in his account of the warfare in the North Caucasus between the Arabs and Khazars that took place in 731, notes the presence of "one thousand men from the *ṭarḫâns* of the Khazars whom the king of the Khazars had organized there," a reference, perhaps, to a special unit or *comitatus* of the ruler. In that same author's account of Marwân's successful foray into Khazaria in 737, mention is made of a Khazar commander, named Hazâr Ṭarḫân, and the "40,000 sons of *ṭarḫâns"* serving with him. While the number is almost certainly unrealistic, and this could hardly be the same unit mentioned more than a century previously in connection with Herakleios, it might, nonetheless, again point to a special, elite force or royal *comitatus* drawn from the ranks of those who held the dignity of *tarqan.* The latter is an ancient, Inner Asian title (possibly of Xiongnu origin) that by this time denoted important administrative responsibilities. These "40,000 sons of ṭarḫâns" are, perhaps, the "retinue" *(ḥâšiya)* of 4000 that the Qağan had, according to al-Iṣṭaḫri. The title tudun, a high Türk title often associated with tax collection, noted among the Khazars, may also have involved some military police functions [Golden 2011, 101-102].

Tarkan, Tarhan: Asıl manası demirci olabilir. Madenlerin işlenişi ve kullanılışının, eskiden insan hayatında olağanüstü bir tesir icra ettiği şüphesizdir. Efsanevi tasavvurlarda bile bu, ifadesini bulmuştur: Demircilik Tanrı armağanıdır. Bundan da Demirci Tanrı mefhumu teşekkül etmiştir. Beşeri demirciler adeta insan üstü yaratıklardır. Alfôldi yukarıdakişhususları işaret ettikten sonra, Eurasya bôlgesinde Arilerde ve Ural-Altaylılarda demircilik ile hükümdarlığın aynı derecede bağdaştığını, belgeler gôstererek tevsik eder. Bu sebepten ötürü tarkan sôzü en eski bilinen kaynaklarda unvan olarak geçer. Başta kral vekili iken sonradan manası alçalarak asil olur. Son derece yaygın olan bu unvana, hemen bütün Türk kavimlerinde rastlanır. Tarkan yurt işgal eden Macar oymaklarından birine de alem olmuştur. Bu söze yer adları arasında da rastlanır [Rásonyi 2000, 538-539].

Досегашните предложения за определяне произхода на ттл. *таркан* се обособяват в четири отделно-самостоятелни групи, в рамките на първата от които тя води своя произход от тюркските езици, където е съчетание от корена *tar-* „дар" и ттл. *χan,* следователно *tarχan* „хан даров" или пък на основата на гл. *tar-* „рассеивать", поради което *tarχan* „рассеиватель; победитель". В рамките на втората група, под формата **darχan* титлата възниква в някой преддревнотюркски език, например руан-руан или аварски и от тук са тюрк. *tarχan* и монг. *darqan.* При третата група титлата има китайски произход, където е тъждествена на кит. *dágân* от *dá* „постичь, понимать, овладеть" в съчетание с *gan* „нарушать, противоречить, стремиться, защищать; щит"; с облика **dān-γwaγ, тархан* е титла на владетеля на сюнну shan-yü; тя е със сино-корейски произход, където има *tar-kwan* „благородный". И в рамките на четвъртата група, титлата е с неизвестен произход [ЭСТЯз-в, 151-154].

За един етимологичен речник, подобна типологизация на видовете решения за произхода на ттл. *таркан* е не само допустима, но и направо задължителна. Недопустимо и направо излишно-безполезно обаче е безразборно-хаотичното цитиране от страна на Т. Славова [2010] на повечето от съществуващите, взаимно-противоречащи си и отричащи се една друга етимологии, без да е в състояние да предложи собствено решение на проблема, а единствено и само за да ни уведоми, че не в прабългарския език(Sic!), а „в тюркски *tarqan, tarxan* е чужда заемка, титла с дълбока древност и широко разпространение още от предтюркско време“: *От друга страна, титлата се среща и в индоирански, срв. стинд. tarkana- ‘съждение, предположение’, скит. *tarxān ‘съдия; лице, освободено от повинности и налози; привилегировано лице’ (с последните две значения думата е навлязла в тюркски през VII в.), осет. tærxon ‘съждение, съдебно решение, съд’, сак. ttarkana-, согд. *tarxan (pγ'trx'n), хотан. ttarkani, ttarkana, срперс. trx'n, *Tarxun (trγwn) – име на цар от началото на VIII в., етруското име Tarchon (Bailey 1939:91; Moravcsik 1958, 2:300; Абаев 3:275–277). Етимология на индоевропейска почва предполага и Степанов (Степанов 1999:90), според когото в дълбока древност тарканите са били нещо като старши, глава (κανα) на събранието (ταρ/ο/), които са отсъждали при спорове и други особени случаи. Въпреки разнопосочните етимологически тълкувания категорично може да се каже, че в тюркски tarqan, tarxan е чужда заемка, титла с дълбока древност и широко разпространение още от предтюркско време* [74-75; ~*~2018, 1-21, срв. Степанов 1999, 90-91].

Возможно, к таким же древним заимствованиям можно относить зафиксированный в древнетюркском титул: орхон.-тюрк., енис.-тюрк. *tarqan,* Pl. *tarqat,* др.-уйг. рунич. *tarqan,* Pl. *tarqat,* маних., будд. *tarqan* ‘титул или должность; компонент имен собственных’; протобулг. ΤΑΡΚΑΝΟΣ ‘титул’; крх.-уйг. *tarxan* ‘языческое название для эмира’ (МК); чаг. *tarxan* ‘сословие, освобожденное от податей и имеющее ряд других привилегий; одно из племен Джагатаева улуса’ (скорее, чаг. - обратное заимствование из монг.); более поздние тюрк. формы, скорее всего, также являются монголизмами, отражая в своей семантике либо позднее монг. сужение значения, либо ордынскую общественно-политическую реалию: туркм. *tarxan* ‘привилегированное сословие; перен. избалованный’ = аз. диал. *tärxan* ‘избалованный’, башк. *tarxan* ‘привилегированное сословие’, кирг. *darkan* ‘кузнец’, ккалп. *darqan* ‘свободный, привольный’, як. *darxan* ‘важный, почтенный’; чув. *torxan* ‘имя собственное; привилегированное сословие; компонент ряда имен сверхъестественных существ’ (последнее значение может восходить к пратюрк.). См. Федотов II 239-240; EDT 539; ЭСТЯ 1980, 151-153; TMN II 460-474. В Европе зафиксирован как древнетюркский (Менандр, VI в. н.э.) и булгарский (IX–X вв.) титул: греч. ταρκάνος; в арабских источниках - как эфталитский и хазарский *(ṭarḫān).* По остроумной гипотезе Э. Пуллиблэнка, этот титул может отражаться в названии правителя гуннов шаньюй (поздне-др.-кит. чтение соответствующего кит. написания: **tān-wa,* см. выше), см. Pulleyblanc 1962, 91. Тюрк. > монг. *darkan:* ср.-монг. *darkan* ‘свободный, независимый’ (SH 32), п.-монг. *darkan* ‘мастер, сословие, свободное от податей’ (Kow. 1676), халха *darxan* ‘сословие; мастер; кузнец’, бур. *darxa(n)* ‘кузнец; умелец; лично свободный’, калм. *darxn* ‘кузнец; сословие’ (KWb 78), дагур. *дархан* ‘мастер, умелец, кузнец’ (Тод. Даг. 135), монгор. *DarGän* ‘удалившийся от дел’ (SM 45). Многочисленные гипотезы о происхождении слова см. в TMN II 465-474; ЭСТЯ 1980, 152-153, литература вопроса имеется также в Менгес ВЭ, 152-156. Наиболее правдоподобной нам кажется иранская этимология, выдвинутая В. И. Абаевым: согд. *trγ’n, trχ’n* [*tarxān*] (Gharib 9644, 9685) ‘титул’ (в частности, князь Деваштич носил его, см. Фрейман 1962, 42–45) 82 , сак. *ttarkana-* ‘титул’ (кажется, впрочем, тюркский), осет. *tærxon* ‘суд’, санскр. *tark-* ‘решать, предполагать, судить’ с индоевропейской этимологией (**tḷk-,* WP I 744), см. Аб. III 276-277. Все иранские следы относятся к восточной группе. В тюркские языки слово должно быть заимствовано достаточно рано, поскольку монг.

заимствование из тюрк. еще отражает начальную звонкость (следствие общетюркского, но не тюрко-булгарского, озвончения *t- любого происхождения в позиции перед сочетанием -rk- - см. Дыбо 2005), впоследствии устраненную везде, кроме огузской и саянской групп (ср. кид. *dalaγan* - Менгес ВЭ 155). Венг. *tarchan* ‘olim judex’ (Абаев, со ссылкой на Мункачи), судя по значению, заимствовано непосредственно из аланского. Возможно, др.-уйг. *terken* ‘царица’, крх.-уйг. *terken* ‘обращение к правителю; царица’, хрзм.-т. *tärkän* ‘царевна’, EDT 544, представляет адаптацию восточноиранского **tarkanaya-* или **tarkanī-*: относительное прилагательное или женский род [Дыбо 2007, 118-119].

В така изложеното пределно приблизително-повърхностно мнение за китайската по произход прабългарска ттл. *таркан* липсва преди всичко конкретна представа за генеалогическата класификация на тюркските езици изобщо, в рамките на която първото и основно-водещото място заемат българските езици. „...протобулг. ΤΑΡΚΑΝΟΣ ‘титул’“ не е никакъв „компонент имен собственных“, а самата тази титла в своя най-чист вид и като фонетична структура, и като семантика и функция. При това тя не е сама или единствена, защото в дунавския прабългарски език са засвидетелствани още редица нейни разновидности и то не само отделно-самостоятелно, но и в съчетание с други, различни по произход титли, а и от прабългарския език водят потеклото си и унгарските примери. Доколкото тюркутите, като организирана военно-политическа сила, излизат на историческата сцена едва след средата на VI в., то засвидетелстваната от Менандър ттл. ταρκάνος не е „древнотюркска“ и още по-малко пък - гръцка. Иранската етимология не е „най-правдоподобна“, защото преди согдите да се появят и да започнат да играят някаква що-годе съществено-значима политическа роля в Централна Азия, титлата вече я носи основателят на сабиро-корейската династия Shilla от V-VI в. При това осетинският пример не може да има за апелатив лексема с абстрактно значение от вида и характера на санскритския глагол, от който апелатив по-късно да се развие толкова конкретното значение като „ковач“ например, чисто и просто защото историческите семасиологични процеси по принцип са с обратна посока. Освен липсата на подходящ корен в иранските езици (В. Абаев), не особено ясно е и словообразуването, което като че ли няма паралели в останалите ирански езици, както и появата на съгл. *x* в согдийския и осетинския пример, което навежда на мисълта, че и те са заемки от българските езици.

Самую верхнюю ступень иерархии хунов занимал титул *шань-юй* (單于), интерпретация которого до сих пор является спорной. Э. К. Пуллиблэнк, основываясь на древнем чтении титула *шань-юй* как **dān-γwāγ,* восстанавливает его в форме *darxan/tarxan*. Подобной интерпретации данного титула придерживаются и некоторые исследователи, в том числе и А. В. Дыбо, которая приводит его предположительное чтение для периода Западная Хань в форме **tān-wa,* считая, что финалью *-n* передано конечнослоговое *-r*. В отличие от них Дж. Клосон, основываясь на древнем чтении иероглифов, восстанавливает титул шань-юй в форме **davğu* следующим образом: *shan-yü = ðịan > źịan - gịwo > ju.* Исследователь считает слово *davğu* самой древней формой данного титула, который в дальнейшем приобрел форму *yavğu(yabγu)*. Подобной точки зрения придерживается также Х. В. Бэйли, который восстанавливает данный титул как *źiän-jiu / d''ian-giwo < źiän-jiu = ðabğu < yabğu*. Другой точки зрения по поводу интерпретации титула *шань-юй* придерживается узбекистанский синолог А. Ходжаев. Исследователь на базе словаря китайского языка «Ханьюй дацзыдянь» и справочника древних произношений иероглифов «Ханьцзы гуинь шоуцэ», приводит древнее чтение полного титула верховного правителя хунов *чэн-ли гу-ду шань-юй* (撐黎孤塗單于) в форме *cheng-li ku-dia tan-yi* и восстанавливает его как *тангри куту тангри (täŋri qutu täŋri)*. На основании этого А. Ходжаев считает, что слово *шань-юй* (др.-кит. *tan-yi*), восстанавливаемое им как *тангри,* является сокращенной транскрипцией хунского титула *тангри кут.*

Учитывая, что упомянутые выше исследователи для одних и тех же иероглифов, использовавшихся для транскрипции данного титула, приводят различные чтения, вопрос о том, какой титул скрывается под этой транскрипцией до сих пор остается дискуссионным. Хотя, ни одна из вышеупомянутых точек зрений не является общепризнанной, но наш взгляд, более приемлемой является та, согласно которой титул *шань-юй* можно восстановить как *yabγu.* В пользу этого можно привести следующие доводы. Во-первых, во многих древних кочевых объединениях древности и раннего средневековья самым высшим титулом был титул *yabγu*. Во-вторых, в истории не известны факты, когда титул, стоящий на самой вершине иерархической лестницы, в данном случае *tarqan,* опускался на одну ее из самых низших ступеней. В-третьих, в письменных источниках не имеется сведений относительно того, что обладатель титула *tarqan* когда-либо занимал высшую ступень иерархии, т. е. был главой государства, и как известно, личности с данным титулом не относились к правящему роду. В-четвертых, по мнению некоторых исследователей, титул *tarqan* начал использоваться только с эпохи То-ба (Tabγač) (386-557). В-пятых, как считает А. Н. Бернштам, термин *дагян* (大將), употреблявшийся у усуней в значении «чиновник», как и позднейшее китайское *дагань* (達干), является ни чем иным, как транскрипцией тюркского термина *tarxan (tarqan)*. Кроме того, следует отметить также мнение О. Менхена-Хельфена о том, что упоминающийся в китайских хрониках город *Та-гань-чен (T'a-kan-ch'eng*/它 (佗) 乾 城), располагавшийся недалеко от Кучи (Восточный Туркестан) и являвшийся резиденцией Бань Чао (Pan Ch'ao) в 191 н.э., несомненно, является «Тархан-городом». Таким образом, мы имеем наиболее ранние транскрипции титула *tarqan,* которые упоминаются одновременно с титулом *шань-юй,* и это еще раз может служить аргументом против отождествления титулов *шань-юй* и *tarqan.* В-пятых, восстанавливать этот титул как *täŋri,* также очень дискуссионно. Т.к. известно, что китайцы для передачи слова *тенгри* использовали в основном транскрипции *чэн-ли* (撐黎), *тянь-ли* (天理) и *ден-ли* (登利), а также повторение одного и того слова дважды в одном и том же титуле противоречит логике [Кубатин 2016, 48-50].

Приемането от страна на автора, след А. Н. Бернштам, че в случая е налице „тюркският термин *tarxan (tarqan) "*не отчита изобщо безспорния факт, че чак до средата на VI в., когато на историческата сцена излизат тюркутите, единствените тюрки в тази част на Централна Азия са българите. Но дори и да я преглътнем тази не съвсем малка неточност, все пак тук би трябвало най-напред да бъде посочен апелативът на този „термин", а след това и етимонът, на основата на която той възниква, заедно, разбира се, със съответното словообразуване, каквито за преголямо съжаление тук не се предлагат: *Тархан, позднее так часто встречающееся название среди тюркских племен, можно найти в первом веке н.э. повсюду в не-тюркском окружении. T'a-kan-ch'eng* 它(他)乾城 *около Kuchā, резиденция Pan Ch'ao в 191 н.э. (Chavannes 1906, 233-234), несомненно, является «Тархан-городом»* [Маенхен-Гельфен 2016, 450].

Округ Жуйчжоу: Первоначально был округ Вэйчжоу, созданный в 10-ом году эры правления Чжень-гуань (12.2.636-31.1.637) на территории округа Инчжоу на территории расселения племени предводителя Утухань-тархана.

Утухань-тархан 烏 突 汗 達 干. В ЦТШ (гл. 39, с. 29б, δ) говорится, что это был предводитель туцеюеского племени. Создание для Утухань-тархана специального округа на территории регулярного округа, а также указанная численность населения - всего 365 чел. - свидетельствуют, что это был малый округ. В ЦТШ допущена ошибка, вместо „дагань" - „тархан" написано „даюй". Превращение иероглифа „гань" 干 в „юй" 于 или наоборот является часто встречающимся искажением.

Племя цзюйцюе-дагуань 鉤 容 達 官 部 落. Вторая половина этого сложного образования „дагуань" - „тархан", титул, имевший широкое распространение среди тюркских народов.

В целом эти шесть иероглифов можно перевести так: „племя тархана Цзюйцюе“. Скорее всего, Цзюйцюе не собственное имя этого князя, а родоплеменное наименование, которое под пером китайских хронистов превратилось в собственное имя.

Государство Нинъюань 寧遠國. Китайское название Ферганы. В „Повествовании о государстве Нинъюань“, помещенном в СТШ (гл. 221Б, с. 5а, 7-5б, 3) говорится о том, что в 27-м году эры правления Кай-юань (25.I.739-1.II.740) князь Ферганы Арслан-тархан оказал помощь Танскому государству в борьбе с тюргешским каганом Тухосянем. В связи с этим Фергана „удостоилось“ всемилостивейшего императорского указа, в котором, помимо всего прочего, было предписано впредь именовать это государство Нинъюань [Малявкин 1989, 32,154,251,264].

Според H. W. Bailey [2011] ттл. *таркан* води своето начало от древнокитайския език, където такива форми като 達干, 達官 *ta-kan, ta-kuan* < *d'āt-kān, d'āt-kuān, d'āt-kwān* и др. са китайската транскрипция на ттл. *tarxan/tarqan/tarkān/tarxān*. Възможно е да се проследи нейната основа *tark/tark(h)* до индоевропейския корен **tolk* „говоря, назовавам, нареждам“. Индоиранското *tark* е представено в древноиндийски като *tarka* „размишлявам, мисля, обсъждам“ и в осетинското *tærxon* „съдя, отсъждам“. В Средна Азия титлата е засвидетелствана в согдийски документ като *trxwn*, където е титла на ефталитския владетел Незак. В Орхонските древнотюркски надписи тя се среща като *tarxan/tarqan*, мн.ч. *tarqat*, а в персийски документи от Турфан - като *ṭrxān*, в хотаносакски - *ttarkana*, в тохарски - *tarkhāne,* на ефталитски монети е изписана като *TARKA, TARAKA* [33, вж. и срв. Pulleyblank 2008, 257; Ramstedt 2015, 63-64].

F tarxa:n (?darxa:n) a title of great antiquity, prob. pre-Turkish discussed at great length (14 pages) in *Doerfer* II 879. In spite of his scepticism, Prof. Pulleyblank's theory in 'The Consonantal System of Old Chinese', *Asia Major*, N.S. IX, 1962, p. 91, that it represents the Hsiung-nu title of their supreme ruler, *shan-yü* (in Old Chinese **dān-ɣwaɣ* for *darxan*) seems the best explanation yet of its origin. Like **tégin** it forms its PIur. in -t, **tarxat,** for ***tarxa(n)t.** It is likely that in this word the Runic and Uyğ. represented **x,** cf. the form in Kaş. In Turkish it had ceased to be the suprerne title and was not even, like **tégin** and **şad,** peculiar to the royal family, but it was still a high title, and prob. carried administrative responsibilities. In this sense it cannot be traced in 'I'urkrsh after XI. It became an early I.-w. in Mong. as *darhan* (*Haenisch* 32) where it meant not much more than 'a person exempt from ordinary taxation', and later merely 'artisan, craftsman' [Clauson, 539-540].

***30. тюрк. tarxan** 'звание, освобождающее носителя от налогов' < кит. t'ât /37/ 'благородный, знаток' (Ramstedt, 1951, 63)* [Баскаков 2010, 40, вж. и срв. Шервашидзе 1990, 85-86; Tekin 1987, 49-50].

Допълнително към всичко това, очертава се още и възможността бълг. *тархан,* кит. *dachen,* да е китайско по произход родово наименование на всичките двадесет и четирима сановника от българската военно-политическа система (Т. Дж. Барфилд), които заемат място непосредствено след шаньюя, кит. *danhu,* за титлата на когото пък ние вече доказахме, че е собствено българска, но индоиранска по произход [Добрев 2017, 285-286]: *The first Xiongnu ruler ever made record of was Touman danhu* 頭曼單于, *who started to reign about 215 B.C. Below the danhu there were twenty-four great ranks, or dachen* 大臣, *these kings were divided into two parts, left and right, so there were two of each kings* [Csornai 2009, 33, вж. и срв. EtDOldChin, 202,468].

單于 danhu: tân/tân-gịwo/jịu GS: 147a. 97a. These two characters are usually pronounced *shanyu* but there has not been any detailed reasoning for that. *Hanshu Yinyi* writes: *"Danhu* means 'infinitely vast', which refers that the person whose manifestations through his conducts resemble the sky is *danhu.*" As for the transcription of the title of the Asian Huns' supreme ruler, its origin is traced back to the word *tarqan, tarχan* by PULLEYBLANK. He mentions that according to PELLIOT it must have been borrowed by the Tujue from their Ruanruan predecessors. PULLEYBLANK himself states that the ultimate source is no doubt the Xiongnu. The use of Chinese *-n* for foreign *-r* is regular in the Han period. The Chinese initial **d-* would not yet have been palatalized in the 2nd century B.C. when the transcription

first appears. He adds that the title *tarqan* is found without its final *-n* on the coins of the Hephthalite ruler Nezak Tarxan in the 7 th century. The Asian Huns had known and been using this title before they mixed with the Turks. So *tarqan,* or *danhu* used to refer the supreme ruler of the Huns. As years went by, Turks and Mongols started to apply it for lower ranks, the decline of titles in the course of centuries is indeed quite common, we may compare the fate of *khan* in the modern Middle East where it has become no more than "mister". See PULLEYBLANK: 256-257. We must add that in the form of *tárkány* as title name and in the form of *Tarján* as tribal name it was widely used among the Hungarians of the Conquest period and it has been preserved in a great number of Hungarian place names today.

Radical: 36
Four-angle index: 4149
Karlgren code: 0796 a-d
Character: 大
Modern (Beijing) reading: dà [dài] [tài]
Preclassic Old Chinese: dhāts [thāts]
Classic Old Chinese: dhāć
Western Han Chinese: dhāś
Eastern Han Chinese: dhāś
Early Postclassic Chinese: dhāś
Middle Postclassic Chinese: dhậj
Late Postclassic Chinese: dhậj
Middle Chinese: dậj [thậj]
Fanqie: 鐸艾 ~ 鐸俄 [a] 託艾 [b]
Rhyme class: 泰
English meaning: be great, big
Russian meaning[s]: 1) большой; великий; высокий (ростом); крупный огромный; 2) старший (по возрасту, положению); уважаемый, Ваш; бытьстарше; 3) сильно, очень, весьма; громко; особенно; преувеличенно; 4) увеличивать, расширять; преувеличивать; напускать на себя важность; 5) сокр. высшее учебное заведение, университет; 6) сокр. съезд; пленум; [dài] великий (в титуле государств); [tài] великий; слишком, вм. 太
Shuowen gloss: 天大. 地大. 人亦大. 古大象人形. 古文大也. 凡大之屬皆從大.
Comments: Also read *thāt-s, MC thậj, Pek. tài id.
Dialectal data: Dialectal data

Radical: 130
Four-angle index: 7680
Karlgren code: 0602 d-e
Character: 臣
Modern (Beijing) reading: chén
Preclassic Old Chinese: ghin
Classic Old Chinese: ghin
Western Han Chinese: ghjən
Eastern Han Chinese: ghjən
Early Postclassic Chinese: ghjin
Middle Postclassic Chinese: ghjin
Late Postclassic Chinese: ghjin
Middle Chinese: ʒin English meaning: servant, retainer, minister Russian meaning[s]: 1) министр (в монархиях); вельможа; сановник; 2) подданный; покорный слуга; я 3) ист. раб; вассал; 4) подчинять себе; подчиняться
Comments: Sch.: "Anyone whose life is dedicated to serving a superior (as opposed to 士"). For *gh- cf. Chaozhou chiŋ2, Jianou chɛiŋ 9.
Dialectal data: Dialectal data [Старостин, 23-24,199].

[20] Буквальный перевод *да-гуань* 達官 'мудрые чиновники'. Г. Шлегель идентифицировал титул *tarqan* в сочетании *да-гань* 達干 [Schlegel, 1896, S. 10, 11]. Э. Х. Паркер, трактуя *да-гань* 達干 как *Tarkhan,* отметил также вариант *да-гуань* 達官, который, по его данным, более характерен для монгольского времени, но факт обнаружения его в более ранних источниках по сравнению с другими ученый оставил без объяснения [Parker, 1900(3), p. 232, 234, n. 178; Parker, 1901(1), p. 169, 173, n. 377]. Э. Шаванн косвенно обратил внимание на то, что написание *да-гань* 達干, обнаруженное в более ранних источниках, в более поздних, восходящих к тем же спискам, спорадически заменяется в соответствующих фрагментах на написание *да-гуань* 達官 [Chavannes, 1903, p. 239, n. 2; Chavannes, 1904, p. 19, n. 2]. Позже два случая не смутили Лю Мао-цая, который также счел обе формы вариантами передачи слова *Tarkhan* [Liu Mau-Tsai, 1958, Bd. I, S. 105, 145; Bd. II, S. 556–557, Anm. 545, S. 581, Anm. 763]. Так или иначе, еще В. Эберхард метко указал на то, что применяемая в источниках в отношении тюрков среди прочих транскрипция *да-гуань* 達官 (< **t'ât kwân*) может передавать звучание *tarkhan,* но не *tarkan* [Eberhard, 1945, s. 323-325], то есть форму

даже не с увулярным смычным в начале второго слога, а с фрикативным. Ср.: пиньин. *dá-guān* < ран. ср.-кит.**that-kwan,* позд. ср.-кит. **that-kuan* [Pulleyblank, 1991, p. 299, 113]. В недавно открытом памятнике, китайской эпитафии Юй Хуна 虞弘 (533-592~593), знатного согдийца, титул впервые наблюдается в форме *да-гуань* 達官 [Ло Синь, 2007(2), с. 58-61]. Случаи употребления титула в Хушо-Цайдамских надписях в форме множественного числа tarqat (ср. в других текстах tegit, säŋüt) и в согдоязычной части Бугутской надписи *tr-xw-'nt* (Б II, стк. 2) пока оставляют открытой дискуссию о природе аффикса *+(X)t,* делая ее, однако, неразрывной с вопросом о происхождении титула [Erdal, 1991, p. 78-79]. Литература по титулу огромна, см., напр.: [Donuk, 1988, s. 40-47; Erkoç, 2008, s. 198-205], но значительная часть ее уже устарела [Тишин 2019, 139].

Китайцы были знакомы с системой организации сюннуского государства и оставили ее описание в «Ши-цзи»: Шаньюю подчиняются левый и правый мудрые князья, левый и правый лули-князья, левый и правый великие военачальники, левый и правый старшие воеводы, левый и правый управляющие хозяйством и левый и правый сановники гудухоу. По-сюннуски «мудрый» называется туци, и наследник шаньюя обычно зовется «левым туци-князем». От мудрых князей до управляющих хозяйством, самые сильные из которых командуют 10 000 всадников, а самые слабые - несколькими тысячами, всего насчитывается 24 чина начальников, но все они известны как «командующие 10 000 всадников». Высшие должностные посты наследственны, из поколения в поколения они передаются фамилиям Хуянь и Лань, а в более поздние времена - и членам фамилии Сюйбу. Эти три фамилии образуют сюннускую аристократию. Эти князья и другие левые чины живут в восточной области, между [провинцией] Шангу и землями племен хуймо и чаосянь. Князья и чины правой стороны живут в западной области, между [провинцией] Шангу и землями племен юэчжей и цянов. Ставка шаньюя расположена в области провинций Дай и Юньчжун. Каждая группа обладает своим собственным участком земли, по которому она кочует в поисках воды и пастбищ. Левый и правый мудрые князья и лули-князья наиболее могущественны, а сановники гудухоу помогают шаньюю управлять народом. Каждый из 24 начальников, в свою очередь, назначает собственных тысячников, сотников и десятников, а также подчиненных князей, главных помощников, воевод, управляющиххозяйством, цзюйцюев и так далее.

Согласно этому описанию, административная иерархия сюнну имела три уровня. На вершине находились шаньюй и сановники гудухоу, которые осуществляли общее руководство империей. На втором уровне размещались 24 чина имперских начальников, каждый из которых носил титул «командующего десятью тысячами всадников» («темника конницы»). Темники конницы управляли восточной и западной частями обширной империи. Они действовали как наместники шаньюя в различных областях империи и обычно были его близкими родственниками или представителями сюннуских аристократических семей. Поскольку шаньюй назначал своего наследника левым мудрым князем, можно предположить, что отдельный человек на протяжении своей жизни мог занимать несколько имперских должностей. Власть и могущество чиновников, занимающих эти должности, определялись силой сюнусского государства. Интересно отметить, что личная охрана шаньюя, так много сделавшая для прихода Маодуня к власти, не стала частью организационной структуры нового государства (в отличие от более поздней Монгольской империи Чингис-хана) и в разделах ханьских исторических хроник, посвященных сюнну, в дальнейшем не упоминается [Барфилд 2009, 41-42].

Титлата *Tarqan,* кит. *da-gan,* е най-широко разпространената титла в йерархията на Тюркския каганат, тя съчетава в себе си административна и военна функция, заема сравнително ниска позиция в йерархията, отразена в списъка от титли на Каганата, цитиран в китайските хроники. Служебните лица с тази титла заемат по-долните нива в централната администрация на Каганата, както и в администрацията на неговите васали, затова тя най-често се среща при управленския му апарат и особено сред неговите васали. Титлата *Tarqan* е повече военна по същност и служебните лица, нейни носители, са обикновено командири във войската. Тарканите също така играят важна роля в дипломатическите отношения и понякога са и посланици [Babayarov, Kubatin 2020, 78-79, вж. и срв. Doerfer-2, 460-474].

При това положение, съвършено очевидно, тарканът е сановник висш военен командир или казано на съвременен военен език, генерал или пълководец, и както си проличава особено добре от горния цитат, във войската на шаньюй Багатур има двадесет и четирима генерали или пълководци. До същия извод, но в по-друга терминология и вече за Първото българско царство, стига и Ст. Рънсиман: *Титлата таркан по всяка вероятност е означавала висок военен чин. Тя е от тюркски произход: един тюркски пратеник в двора на император Юстиниан II (ок. 570 г.) е наречен tagma, „αξίωμα δε αυτφ ταρχάν“. Онегавон, който се удавил в р. Тиса, бил таркан, както и жупан Оксун. Когато св. Климент дошъл в Белград, той бил посрещнат от Боритаркан, „τω τότε φυλάσσον-τι“, „υποστράτηγος“ на хан Борис. Боритаркан, вероятно означава таркан Борис; по ранг той явно се е равнявал на стратег в Империята, т.е. той е бил военен управител на област. Затова си позволявам да предположа, че титлата таркан е била равна на стратег в имперската йерархия. Българските областни управители - те били десет по времето на Борис - били наричани от гръцките и латински автори комити. Не можем да кажем дали това е превод на някоя прабългарска титла или пък прабългарите са възприели думата κόμης.*

През 927 г. пратеникът сампсис Симеон, зет на покойния цар, бил наречен още καλουτερχάνος, а в X в. било прието на българските пратеници да бъдат задавани учтиви въпроси за здравето на „синовете“ на технитевладетели, „ο κανάρ-κείνος και ό βουλίας ταρκάνος.“ Мисля, че явно трябва да приравним καλουτερκανος с καναρτικεινος; калутар-канът и булиастарканът стоели начело на тарканите и постовете им вероятно са се заемали само от членове на ханското семейство. Булиас може би е свързано с думата болярин, но само по себе си това не е от голямо значение [Рънсиман 1993, 239-240].

По пътя на ономастичния процес онимизация, на основата на прабългарската престижно-почетна ттл. *тархан* може да се образуват собствени имена. Такъв е случаят със сановник българин, носител на ттл. *тархан,* който преминава на византийска служба и поставя началото на стария и известен още от XI в., византийски аристократичен род Тарханиотъ, един от многобройните наследници на който по майчина линия, през 1263 г., например, е византийският пълководец Михаил Глава Тарханиотъ, който по баща пък е от българския род Глава [Златарски 1994, 602-603].

Китайската по произход прабългарска престижно-почетна ттл. *таркан* е наследствена, благодарение на което тя е донесена в Европа от българите, които през Късната Античност и Ранното Средновековие мигрират от Централна Азия до тук. В Европа нейно съответствие е много по-късно появилата се, също така наследствената благородническа ттл. *граф,* която обаче в Русия се присвоява и с царски указ. В по-ново време графове са Лев Толстой, граф Чернишев, граф Игнатиев, ген.-лейт. граф Орлов-Денисов и още много други. Граф Ферзен е любовник на гилотинираната френска кралица Мария-Антоанета; граф Монте Кристо е главният герой в романа на Александър Дюма; граф Луис Маунтбатън е наставник на британския престолонаследник принц Чарлз, последен вицекрал на Британска Индия и първи генерал-губернатор на вече независима Индия, прочут с любовните си похождения и слабост към млади момчета, особено униформени; граф Робер дьо Бурбулон (1861-1932) е френски благородник, личен секретар на княз Фердинанд I Сакскобурготски.

При бягството си към България, осъдените на вечно изгнание и прогонени от Моравия свети-Методиеви ученици пристигат в Белград [Рънсиман 1993, 114], където се явяват пред боритаркана, гръц. *Βοριτακάνῳ,* който пазел този прочут град - Βοριτακάνῳ τῷ τότε φυλάττοντι ταύτην, а той ги изпратил при българския княз Борис, на когото този таркан бил подстратег - οὗπερ αὐτὸς ὑποστράτηγος ἦν [Милев 1966, 121]. Според проведената още при хан Омуртаг териториално-административна реформа България се дели на десет области, начело на всяка една от които стои жупан, т.е. областен управител, назначаван по принцип от хана измежду сановниците от неговия род, който пък е родът Дуло [Добрев 2020, 11-34].

Областният управител има за седалище някой голям град и изпълнява военно-политически и административно-правни функции и задължения. Наред с официалната си длъжностно-рангова ттл. *жупан* той може да е носител и на друга някоя титла, каквато в случая се явява престижно-почетната ттл. *бори-таркан* и с която той е по-известен сред населението, именно поради което и с нея влиза в *Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски* [вж. и срв. Славова 2010, 75-74].

Подобно е положението и с хан-Омуртаговия жупан таркан Хсоυν, но по-точно **Ахшун* „белак“, от възпоменателен надпис от Плиска, който въз основа на буквите се датира към 822 г. [Бешевлиев 1981, 145-146; **~*~**1992, 75-77, срв. Tekin 1987, 56] и длъжностно-ранговата ттл. *жупан* на когото също така е от китайски произход [Добрев 2020, 11-35]:

+Κανα ςυβιγι Ομουρταγ	*Кана сюбиги Омюртаг:*
Ο Χσουνος ο ζουπαν ταρκανος	*Шун, жупан тарканът*
Θρεπτος ανθροπος μου ιτον κε	*Беше мой сътрапезник*
Απεθνεν ις το φοσατον ιτον δε	*И умря във войската.*
Το γενος αυτου Κυριγηρ.	*Родът му беше Кюригир.*

Пак с двете си титли, длъжностно-рангова и престижно-почетна - Βουλίας ταρκάνος, се споменава при Константин Багренородни вторият син на българския владетел. Той е носител на ттл. *боила,* понеже е член на царския държавен съвет [вж. и срв. Бешевлиев 1981, 117, срв. Славова 2010, 83-86].

Китайската по произход титла на сановниците таркани от Първото българско царство си има или бива няколко степени. Първата от тях е сложно-съставната ттл. *бори-таркан*, гръц. *βορι ταρκανος*. Тя се образува чрез прибавянето отпред на източноиранската по произход прабългарска лекс. *бори* „вълк“. Поради това значението на титлата като цяло се получава „старши таркан“, букв. „таркан вълк“ [вж. и срв. Бешевлиев 1981, 44; Славова 2010, 75-78]: В сегашните и минали тюркски езици е добре известна и се употребява лекс. *бöри* “вълк”, която изглежда по-скоро и повече разпространена, от западните тюркски езици, в къпчашките, за сметка, да кажем, не на пределно общо и най-малкото терминологически неясно посочените “хуно-алтайски езици” [Симеонов 1989, 423], а конкретно и тъкмо на огузските езици, където като че ли е главно и основно лекс. *kurt* “вълк”, и която лекс. *бöри,* казано още по-точно, въпреки мнението на Х. Вамбери и неопределеността и при самия А. Щербак [1961, 132] е не, твърде общо определена, иранска по произход (М. Фасмер), а почти сигурно, източноиранска заемка в тюркските езици, независимо че в литературата може да се попадне и на мнение, че осет. *бирæгъ* “волк” идва от неясно коя лексикална основа в тюркските езици (А. Цагаева), когато тук лекс. *бöри,* а никак не е изключено и лекс. *курт,* всъщност произхождат от иранските езици, докато познатото главно в североизточноевропейската и западносибирската част на ареала на руския език, обл. рус. *бирюк* “волк; медведь; всякий звер; нелюдим” пък, засвидетелствувано в писмените паметници приблизително след 1654 г., се извежда от западноосетинската, източноосетинската и авестийската изоглоса едновременно (М. Фасмер).

Не толкова по фонетически, колкото по не особено основателни и коректни според нас семантически съображения, в малко странен специално пак за нас маниер, обл. рус. *бирюк* не се възприема изобщо като да произхожда от тюрк. *бöри,* както е съгласно “общоприетата етимология” (Н. Баскаков), и въпреки предварително лансираните резерви (ЭСТЯз) по въпроса за така определения и посочен тук произход на тази лексема като източноирански, все пак в действителност и в края на краищата иран. **wṛka-*, авест. *vərka,* стперс. *vṛkāna,* нвперс. *gorg/gurg,* но хсак. *birgga,* согд. *wyrk,* пмиран. *wərg,* съвр. зап. и изт. диал. осет. *bīräγ, beräγ* срещу запазеното само в личните имена от митологията и народния епос ранносрвек. **wærg,* стинд. *vṛkas,* слав. **vьlkъ,* стб. **влькъ,** докато унг. *farkas,* заедно с мордв. *vəŕgas* е от индир. **wyrkas* [Добрев 2006, 37-38].

Доколкото обаче личната гвардия на кагана в Западнотюркския каганат се нарича бёри, кит. *фу-ли*, то може с известна доза вероятност да се допусне, че през по-младите си години този таркан е бил в състава на личната дружина на хана: *Следующие сведения китайских хроник о тюрках "за славу считают умереть на войне, за стыд - кончить жизнь от болезни", наряду с указанием уровня духовной подготовки войск Каганата, свидельствует о том, что это являлось одним из факторов обеспечения их победы. Подобно этому, в хрониках приводится сведение о том, что личная гвардия (лейб-гвардия) кагана называлась фу-ли (бёри) и над его ставкой развевалось знамя с изображением головы волка, а также упоминается об их воооружении, состоящем из лука, стрел, булавы, кольчуги, длинных копий всадников и мечей. Наличие у древних тюрок относительно совершенного оружия подтверждается также археологическими находками* [Бабаяров 2012, 43].

Следващата степен на китайската по произход прабългарска ттл. *тархан* се образува с помощта на прабългарската лекс. καλου „голям", която по пътя на изпадането на крайната съгласна и лабиализацията и по-следващата редукция на втората гласна е собствено прабългарска фонотактична интерпретация, трансференция и адаптация на срперс. *kalān* „gross, stark" [Justi, 153], налично също така и в средновековната персийска длъжностно-рангова ттл. *kalāntar* „chief, leader", comparative of *kalān* „big, great" [Floor 1971, 253], съвр. کلان [кälан] „большой, великий" [ПРСл, 403]. Поради това значението на засвидетелстваната в гръцки извор [ГрИзв-5, 136; Moravcsik-2, 147,166] под първично-основната и най-надеждно-достоверната си форма сложно-съставна прабългарска престижно-почетна ттл. *Καλουτερκάνος*, получава вида „главен таркан", букв. „голям таркан". Главният таркан Симеон е член на българската официална делегация, която пристига в Константинопол, за да сватоса цар Петър за дъщерята на имп. Христофор, Мария: *Окружающие племена (хорваты, турки и другие), узнав о кончине Симеона, решили напасть на болгар. Болгары, мучимые страшным голодом из-за саранчи, опасались нашествия многих племен, но более всего опасались наступления ромеев. Они устроили, желая вселить страх в ромеев, совет, двинулись на них войной и пришли в Македонию. Когда же Петр и Георгий узнали, что против них собирается выступить царь Роман, они тайно отправили некоего монаха из армян именем Калокир с хрисовулом. В хрисовуле говорилось, что они желают мира с ромеями, готовы договориться и, более того, если ромеи пожелают, заключат и брачный союз. Царь с радостью встретил этого монаха и со своей стороны тотчас послал на дромоне монаха Феодосия Авука и царского клирика Константина Родосца для переговоров о мире с болгарами в Месемврии, прежде именовавшейся Меневрией (от основавшего ее фракийца Мена и Врии - названия городка у фракийцев). Правильнее же назвать город Месемврией. Послы явились к болгарам, переговорили обо всем необходимом и в обратный путь отправились сушей вместе с болгарином Стефаном. Вслед за ними пришли Георгий Сурсувул, Симеон Калутеркан, Усампс и брат жены болгарского князя Симеон. Кроме того, явились во всем своем могуществе к царю Роману его родственник Стефан, а также Маготин, Кронос и Миник. Увидев же дочь царя Христофора Марию, они остались ею весьма довольны и сначала составили соглашение о мире, а потом написали Петру, чтобы скорей приходил. И послан был магистр Никита, свояк Романа, чтобы встретил и привел Петра в город. А по прибытии болгарина царь Роман сел на триеру и прибыл во Влахерны, где встретил и приветствовал Петра. Сначала они побеседовали как положено друг с другом, а потом подписали мирный договор и брачное соглашение. Посредничал же и разумно устраивал дела между болгарами и ромеями протовестиарий Феофан* [Продолжатель, 230, срв. Славова 2010, 81-83].

Последната и най-висока степен на китайската по произход прабългарска ттл. *таркан* е в употреба във вида на двусъставната ттл. *ολγουτρακανου* „велик таркан" в надпис върху

пограничен стълб от времето на цар Симеон, който е намерен при с. Наръш, сега Νέα Φιλαδέλφεια в Гърция, 22 км северно от Солун [Бешевлиев 1981, 116-117; ~*~1992, 182-185]:

Ετου[σ α]πο κτ(ιεωσ) κ(οσμου) ζυιβ',	Лето 6412 от създаването на света,
ιν(δικτιωνο0ζ' οροσ Ρωμαιων	индиктион 7, граница на ромеи
κ(αι) Βουλγαρ(ω) επι Συμεων	и българи при Симеон,
εκ θ(εο)υ αρχ(οντοσ) Βουλγαρο(ων)	архонт от бога на българите,
επι Θεοδωρου ολγου τρακανου	при Теодор олгу таркана
επι Δριστρου κομιτου.	и при Дръстър комита.

Съответствието на праб. *ολγου* в останалите тюркски езици е прим *uluγ* „большой; старший; великий; сильный, громкий; большой, высокий“ [ДТС, 611]. Предположението на А. Дыбо за наличието в прабългарската лексема на „гръцки родителен или славянски дателен падеж“ [ЭСТЯз-9, 116-117] няма връзка с езиковата действителност. Всъщност тук се проявява присъщата на болгарските езици комбинаторна фонетична промяна, наречена парагогия, или преместване в края на думата на гласната, която преди това се намира пред последната съгласна. В аспекта на крайния си резултат и при абстрахиране от диахронията, тази промяна се очертава като изгласно вокално-консонантно разместване, т.е. метатеза при двусрични думи, най-често завършващи на *-р,* но така също и на други сонорни и несонорни съгласни, както е например чув. *хĕрлĕ* ~ огузт. *кызыл* „красный”, *хăлха* ~ огузт. *кулак* „ухо” и др. [вж. и срв. Владимирцов 1989, 342-343; Егоров 1954, 162-218; ЭСЧвЯз, 259].

При лекс. *τρακανου* обаче е налице етимологична фонетична промяна под формата на присъщата за старобългарския език ликвидна метатеза като последен етап от процеса на отваряне на сричката. Тази промяна се наблюдава също така и при млим *Крумесий,* което е по-късно развитие на славянобългарска почва на болг. *Кормесий,* и която ликвидна метатеза в случая е безспорното свидетелство и доказателство за достигналата по-висока степен славянизация както на тюркския прабългарски език, така и на самите прабългари.

Доколкото Теодор е упоменат непосредствено след цар Симеон, той очевидно е неговият кавхан, длъжностно-ранговата титла на когото обаче не може да се употребява публично след обявяването от Преславския събор през 893 г. на славянобългарския език за официален. Теодор кавхан безспорно е главният пълководец или върховен предводител (В. Гюзелев) на войската, който в отсъствието на царя става неин главнокомандващ. Въпросната забрана обаче не е валидна за гръцките хронисти, поради което те съобщават, че през 921 г. Симеон изпраща войска срещу Цариград под командването на своя кавхан [Бешевлиев 1992, 67-69; Гюзелев 2007, 76-78, срв. Славова 2010, 79-81].

Китайската по произход прабългарска титла *турун*

Под сравнително доста на брой разновидности, китайската по произход прабългарска ттл. *турун* е засвидетелствана многократно в редица старобългарски ръкописи и други исторически извори: **трун** „знатный человек у волжских болгар“, др.-русск. *трунъ* (Троицк. летоп. под 1230 г.). Из волжско-болг., дунайско-булг. turun, которое соответствует др.-тюрк. tudun „князь“, хазарск. Τουδοῦνος [Фасмер-4, 108].

ТĂРĂН, ТĂРĂМ - название целого ряда селений в Чувашской республике: *Чиркĕллĕ Тăрăн* (с. Туруново), *Вăрманкас Тăрăн, Ытмар Тăрăн* и т.д. Волжско-булгарское слово *т(у)рун* в русских летописях под 1230 г. передается во множ.ч. в форме *турунове.* У древних тюрков, авар и хазар оно засвидетельствовано в форме *тудун* [ЭСЧвЯз, 238].

В средновековни славянски преводни текстове, оцелели в преписи от XII-XVI в., но преведени в България столетия по-рано, се откриват неизвестни досега споменавания на сановник, титулуван **дроугъ** (с варианти **дрѫгъ/дрьгъ/дръгъ/дергъ**), срещу гр. σύγκλητος ή ‘римски/гръцки сенат, синклит’; ἐκ τῆς συγκλήτου, συγκλητικός, ὁ ‘член на сената, сенатор’, μεγιστᾶνος ‘знатен човек, велможа’, θεράπων ‘служител, придворен’, ἄρχων ‘предводител, управник’, οἱ ἐν τέλει ὄντες ‘властници, висши длъжностни лица, сановници’ (от τέλος

‘върховна власт’) и περιφανής ‘виден, известен, прочут’, които, както вече беше коментирано, се превеждат с **болѣринъ** или **вельможа.** Значението на лексемата-титул **дроугъ** като ‘болярин; велможа; властник; знатен, прочут’ се потвърждава и етимологически, доколкото произходът ѝ се свързва с персийско-алтайския титул *dāroγā, дарууа* ‘който стои начело, предводител; изобщо старейшина; човек с по-висок статус’. Дали прабългаризмът **дроугъ** е имал институционално значение и ако е имал, какво го е отличавало от **болѣринъ** и **вельможа**, можем само да гадаем. Може би той рано е изгубил своето значение и поради наличието на близки по семантика славянски или славянизирани титули (**вельможа, болѣринъ**) е станал неясен за славянските книжовници. В някои случаи те са „поправяли“ **дроугъ** на **дрѫгъ,** проявявайки свръхстарателност, а в други случаи са етимологизирали и преосмисляли **дроугъ** по славянския корен **дрьг-/дрьж-,** доколкото той се свързва със сила и власт, срв. **дрьжава** ‘сила, власт, могъщество; държава’, **дрьжавьнъ** ‘могъщ, силен; който има власт; държавен’, **дрьжатель** ‘властник, управник’, **дрьжати** ‘владея, управлявам’, **дрьжавливъ** ‘държавнически’. Така титулът **дроугъ** ‘болярин, велможа’ е изчезнал безвъзвратно, оставяйки следа освен в няколко средновековни славянски паметници и в стчеш. форма *druh* ‘не особено знатен дворянин от свитата на велможата’, ‘нисък по ранг чиновник’, която подсказва, че именно вариантът **дроугъ** ще да е бил първичен.

Лексемата-титул **дроугъ,** за чието институционално значение липсват категорични данни, има аналог в редица алтайски езици, където се среща *дарууа, darga* ‘който стои начело, ръководител; старейшина; човек с по-висок статус’, срв. п.монг. *daruγa* ‘началник’, *daruγala-* ‘стоя начело’, евенк. *дарууā, дарухā* ‘старейшина; лице за събиране на данъци’, монг. *дарга* ‘началник, ръководител; старейшина’, бурят. *дарга* ‘началник, командир; човек с по-висок статус’, калм. *daph* [*daphъ*], *darγa* ‘старейшина или предводител на племе, отряд’. В стуйг. и в тунгусо-манджурските езици *daruγa* е заемка от монголски, а в монголски - от персийски, вж. перс. *dāroγā, darova, dârugа* ‘началник на окръг; длъжностно лице, отговорно за реколтата’. Персийско-алтайският титул *dāroγā, дарууа* ‘който стои начело, старейшина’ ще да е бил донесен от прабългарите и впоследствие възприет от славяните като **дроугъ.** Персийските форми са с коренно *ā,* което за разлика от краткото *ă* се определя като много различно от славянското *а,* тъй като се произнася силно назад в устната кухина и с лабиализация. Може би този звук за славянското ухо е наподобявал произношението на голям ер (**ъ**), също заден вокал, макар и нелабиален, но вероятно произнасян като ŏ или ŭ, по принцип лабиали. Впоследствие перс. ā, предавано като ъ в слаба позиция, е престанал да се отбелязва и така вероятно се е стигнало до формата **дроугъ** [Славова 2010, 180,280].

Много неясно защо тази титла е поставена под заглавието ТИТЛИ-ЗАЕМКИ С ИНДОИРАНСКИ ПАРАЛЕЛИ, когато в нея не само, че няма нищо индоиранско, но и тук не се посочва тя да има дори един-единствен индоирански паралел. Навикът да се преписва от чуждите речници, без те да се цитират, не е особено морално-етичен и той се нарича единствено и само плагиатство. В основно-главното разсъжденията на Т. Славова за „персийско-монголския“ произход на ттл. **дроугъ** са буквално откраднати от сравнителния речник на тунгузо-манджурските езици [ССТМЯз-1, 200]. Пак без да се цитира персийски речник, се привеждат и някакви си „персийски“ примери, които обаче са монголски по произход, а не обратното и това си проличава особено добре от изчерпателно-пълния откъм лексикални монголизми речник на Дьорфер: داروغه (*dārūġa*) ‘Gouverneur, im Auftrage des Herrschers Tätigkeit obliegender Bezirks- oder Stadtkommandant‘ ~ داروغا ← wmmo. *daruġa* id. [Doerfer, 319-323]. Авторите на монголския етимологичен речник обаче считат тази дума за неясна по произход [ЭСМнгЯз-1, 175, вж. и срв. Doerfer, 322-323]. При това монголите излизат на историческата сцена едва през XII-XIII в. [Владимірцовъ 2015, 159] и практически не е възможно те да заемат, неясно кога, къде и как, въпросната титла от

персите, след което пък и да се върнат назад във Времето и да я предадат на българите, които след началото на III в. вече са на Кавказ.

Прабългарската ттл. *турун* води своето начало от среднокитайския език, при което кит. *-t* се субституира чрез бълг. *-r,* аналогично на подложеното на „ранна дисимилативна елизия“ (И. Шервашидзе) бълг. *дамир* „желязо“ от сркит. *tiet-milt:* **39. *tutuŋ*** < ср.-кит. 都統 ***to-thoŋ*** / совр. ***dūtong*** ист. „дутун ([военный] губернатор, командующий войсками)“;

40. *tutuq//totoq* < ср.-кит. 者督 *to-tok* / совр. *dū'dū, dū'dů,* ист. „дуду (командующий войсками, главный военоначальник; командир, напр., охраны)“ [Шервашидзе 1989, 59-70].

34. тюрк. tojun ~ tudun ~ turun 'титул правителя, ученый, мудрец' < кит. tao-jěn < d'âo-dö-ńźiěn 道人 'ученый, монах, мудрец' (Gabain, 1974, 373); < кит. tao-jên 'князь, учитель' (Räsänen, 1969, 484; Чэнь Чан-Хао, 1953); < кит. tao-in 道人 'князь, учитель, епископ' (Ramstedt, 1951, 70).

36. тюрк. tutuŋ ~ tutuq 'губернатор' < кит. tutu ~ tu-tuok 都督 'губернатор' (Räsänen, 1969, 502); < кит. to-thoŋ 都統 'правитель области' (Ramstedt, 1951, 70) [Баскаков 2010, 4].

Radical: 109
Four-angle index: 1702
Karlgren code: 1031 n
Character: 督
Modern (Beijing) reading: dū
Preclassic Old Chinese: tūk
Classic Old Chinese: tūk
Western Han Chinese: tə̄uk
Eastern Han Chinese: tə̄uk
Early Postclassic Chinese: tə̄uk
Middle Postclassic Chinese: tə̄uk
Late Postclassic Chinese: tōk
Middle Chinese: tok
Russian meaning[s]:
1) контролировать, надзирать;
2) стоять во главе,
руководить, управлять;
3) выговаривать, взыскивать;
4) сокр. вице-король;
генерал-губернатор;
военный губернатор
[Старостин, 1155-1156].

С този си вокален строеж чув. *тăрăм/тăрăн* [ЭСЧвЯз-Ф-2, 196-197] е краен резултат от действието на специфично-характерната за историческия чувашки език етимологична фонетична промяна на тюркската тясна закръглена гласна с пълно образуване **у* в чувашката кратка незакръглена гласна с непълно образуване *ă.* Допълнително, чувашката крайна съгласна *м* пък е краен резултат от действието на специфично-характерната за дунавскобългарския и историческия чувашки език на факултативната етимологична фонетична промяна на тюркската съгл. **н* в болг. *м* [Добрев 2005, 119; ~*~2007, 316-330, вж. и срв. Левитская 2014, 108,219-221].

От споменаваните в старобългарски текстове варианти на китайската по произход прабългарска ттл. *турун* най-близо до прототипа е вариантът **дрѫгъ.** Той е резултат от действието в старобългарския език на ликвидната метатеза и отнасянето на последните два звука към голямата носовка, при което тя графически се и преразлага до зв. *г.*

З А К Л Ю Ч Е Н И Е

Българските племена и народи излизат на историческата сцена към края на III хил. пр.н.е. и в Централна Азия те са огромна военно-политическа и геостратегическа сила. В продължение на много векове българите не само враждуват или воюват, но и общуват с многобройните племена и народи от Централна Азия и най-вече с китайците. От тях българите научават, възприемат или заимстват строежа на стени, гледжосването на керамични съдове, леенето на чугун, дестилацията на спирт, дванадесетгодишния циклов календар, особено показателните за достатъчно високо цивилизационно-културно равнище думи *книга* и *буква* със съответните им предмети, обозначаващите и наименоващите отделните съставки на йерархически стратифицираната вътрешно-социална организация титли като *бан, жупан, таркан, хан, каган, тигин* и др.

Китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *канартиɡин,* гръц. *κανάρατίκείνος* „престолонаследник“ има за основа дркит. *t'a-kin* < *d'ek-g'ien, d'ak* (*lek*)*-g'ien;* длъжностно-ранговата ттл. *сю-биги,* гръц. *συβηγη* „главнокомандващ“ - сткит. *śwò/shù,* сркит. *śü* и сркит. *päik/pậik;* престижно-почетната ттл. *таркан,* гръц. *ταρκανος* - сркит. *that-kwan/that-kuan;* престижно-почетната ттл. *турун,* стб. **дрѫгъ** - сркит. *to-thoŋ/to-tok.*

ИЗТОЧНИЦИ

Багренородни - Константин Багренородни. - Гръцки извори за българската история, т. V. София, 1964.
Багрянородный - Константин Багрянородный, Об управлении империей. Интернет, 2018.
БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-7. София, 1971-2010.
БКРСл - Большой китайско-русский словарь. Москва, 1983.
ГрИзв - Гръцки извори за българската история, т. 1, 2, 5, 6. София, 1954, 1958, 1964, 1965.
ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1962.
ЭСМнгЯз - Г. Д. Санжеев и др., Этимологический словарь монгольских языков, т. 1. Москва, 2015.
ЭСТЯз - Этимологический словарь тюркских языков-а-с. Москва, 1974-2000.
ЭСЧвЯз - В. Егоров, Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
ЭСЧвЯз-Ф - М. Р. Федотов, Этимологический словарь чувашского языка, т. 1-2. Чебоксары, 1966
Дуклянин - Летопись попа Дуклянина. Интернет, 2020.
ЛтИзв - Латински извори за българската история, т. 1,2,3,5.1. София, 1958, 1960, 1965, 2001.
Продолжатель - Продолжатель Феофана, Жизнеописания Царей. Интернет, 2015.
ПРСл - Б. В. Миллер, Персидско-русский словарь. Москва, 1960.
СлДСЯз - Словарь древнѧго славѧнскаго ѧзыка, составленный по Остромирову Евангелію. С.-Петербургъ, 1899.
ССТМЯз - Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, т. 1-2. Ленинград, 1975.
Старостин - С. Старостин, Запрос к базе данных Китайские иероглифы. Интернет, 2020.
Сыма - Сыма Цян, Исторические записки Ши Цзи, ч. 1-4. Интернет, 2012.
Фасмер - М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. 1-4. Москва, 1986-1987.
Чжэн - Вэй Чжэн, История династии Суй. Интернет, 2017.
Clauson - Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.
DcSlRm - Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-românne. Bucureşti, 1981.
DLT - Kaşgarlı M., Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1-4. Ankara, 1998-1999.
Doerfer - G. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band I: Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1963; Band II-III: Türkische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965.
EtDOldChin - Axel Schuessler, Etymological Dictionary of Old Chinese. Honolulu, 2007.
EtMgnRm - Petriceicu-Hasdeu B., Etymologicum Magnum Romaniae, t. 1-3. Bucureşti, 1976.
Gombos - Gombos A. F., Catalogus Fontium historiae hungaricae, t. 1-3. Budapestini, 1937-1938.
Justi - F. Justi, Iranisches Namenbuch. Internet, 2010.
MnEnDc - Mongolian English Dictionary. - Internet, 2003.
Moravcsik - Moravcsik Gy., Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Byzantinoturcica, Band 1-2. Berlin, 1958.
Skok - Petar Skok, Etimologijski rječnik Hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga 1-3. Zagreb, 1971-1988.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бабаяров Г. Б., Государственный строй Западно-Тюркского каганата. Ташкент, 2012.
Бакалов Г., Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). София, 1955.
~*~За някои особености на българската ханска титулатура. - Векове, 1981, № 2.
Барфилд Т. Дж., Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э.-1757 г. н. э.). Санкт-Петербург, 2009.
Баскаков Н. А., К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. Интернет, 2010.
Бернштам А. Н., Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). Интернет, 2008.
Бешевлиев В., Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.
~*~Първобългарски надписи. София, 1992.
Божилов И., Гюзелев В., История на средновековна България VII-XIV век. София, 1999.
Владимирцов Б. Я., Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Москва, 1989.
Владимірцовъ Б., Турецкіе элементы въ монгольскомъ языкѣ. Интернет, 2015.
Георгиев П., Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893-927). - Исторически преглед, 1992, № 8-9.
Гюзелев В., Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство (VII-XI в.). Пловдив, 2007.

Добрев Ив., Прабългарското ханско име **Ѩвитоχол.** - 50 години специалност Тюркология в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. София, 2004.
~*~Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София, 2005.
~*~Прабългарското име на цар Борис Кръстител. - Български изтоковедски изследвания. София, 2006.
~*~Хрононимът *алем* и собствено тюркският произход на суфикса *-ем* в имената на месеците от прабългарския календар. - Научни приноси в памет на проф. Константин Попов. София, 2007.
~*~Българите за руския народ, държава и култура. София, 2011.
~*~Персийската по произход прабългарска титла „багаин” в нейния основен лексико-ономастичен контекст. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2016.
~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 2. Българите по земите на Централна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017.
~*~Китайските по произход прабългарски титли *бан* и *жупан* на сановници от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020.
Дыбо А. В., Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. Москва, 2007.
Егоров В. Г., Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, ч. 1. Чебоксары, 1954.
Златарски В., История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). София, 1970.
~*~История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове. Томъ II. България под византийско владичество (1018-1187). София, 1972.
~*~История на българската държава през Средните векове, т. 3. София, 1994.
Йорданов Ив., Образа на владетелите върху печатите от Първото българско царство (681-971). Интернет, 2014.
Йорданов Ст., Епизод от етнокултурната история на прабългарите в Северното Причерноморие (хунският владетел Грод и християнизацията на кутригурите). - Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, т. 3. Велико Търново, 1994.
Камолиддин Ш., Древнетюркская топонимия Средней Азии. Интернет, 2018.
Камолиддин Ш., Г. Бабаяр, К вопросу о титулатуре доисламских правителей Чача. Интернет, 2006.
Кляшторный С. Г., Д. Г. Савинов, Степные империи древней Евразии. Интернет, 2012.
Крадин Н. Н., Империя Хунну. Москва, 2001.
Кубатин А. В., Система титулов в Тюркском каганате: генезис и преемственность. Ташкент, 2016.
Кънев Н., Четири непубликувани оловни печата от района на Шумен. Интернет, 2016.
Левитская Л. С., Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.
~*~Историческая фонетика чувашского языка. Чебоксары, 2014.
Маджаров Дж., Функция и семантика на ритуала по издигане на главен жупан при неговото назначаване през IV-XX век в Кралство Унгария. - MEDIAEVALIA. QUOD DEUS VULT! Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова. София, 2013.
Маенхен-Гельфен О. Дж., Мир гуннов. Исследования их истории и культуры. Интернет, 2016.
Малявкин А. Г., Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. Новосибирск, 1989.
Мариам. Интернет, 2010.
Милев А., Гръцките жития на Климент Охридски. София, 1966.
Минкова М., Ив. Иванов, За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил от началото на християнската епоха. - България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм *Пътуване към България*. - Шумен, 17-19.05. 2012 г. Интернет, 2016.
Москов М., Именник на българските ханове (Ново тълкуване). София, 1988.
Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. Москва, 1979.
Попконстантинов К., Епиграфски бележки за Иван, царсимеоновият син. - Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, т. 3. Велико Търново, 1994.
~*~Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. - Археология, 2008, № 1-4.
Руссев Н. Д., Северо-восточные владения Дунайской Болгарии VII-X вв.: история и погребальные памятники. Интернет, 2018.
Рънсиман Ст., История на Първото българско царство. София, 1993.
Серебренников Б. А., Н. З. Гаджиева, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, 1986.

Симеонов Б., Титульная практика в ханской Болгарии: Происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. - Linguistique Balkanique, XXIV.3, 1981.
Сисорна К., Хунны и Тюрки : Huns and Türks. Интернет, 2012.
Славова Т., Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010.
~*~Титулите *багаин* и *багатур* в ранносредновековна България. Интернет, 2015.
~*~Титулът таркан - почетно звание и/или длъжност? Интернет, 2018.
Соловьёв А.И., Великое переселение народов. Интернет, 2014.
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Москва, 2006.
Степанов Ц., Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII-ср. IX в.). София, 1999.
Таскин В. С., О титулах шаньюй и каган. - Mongolica. Москва, 1986.
~*~Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Интернет, 2017.
Тишин В. В., Фрагмент китайского источника о тюркской титулатуре (перевод и комментарий). - Восток (Oriens), 2019, № 3.
Фехеръ Г., Влияние на българската черква в Маджарско. – Сборникъ в честь на Василъ Н. Златарски. София, 1925.
Хелимский Е., Тунгусо-маньчжурский языковой компомент в аварском каганате и славянская этимология. Интернет, 2008.
Шервашидзе И. Н., Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, 1989, № 2.
~*~Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. - Вопросы языкознания, 1990, № 3.
Babayar G., "Tegin" Unvanlı Batı Türkistan Yöneticileri Hangi Soydan İdiler? - Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2020, Cilt 2.4.
Babayarov G., A. Kubatin, Old Turkic Titles and Epithets in Turko-Sogdian Coins of Central Asia. - Проблемы древней и средневековой истории Чача, Выпуск 6. История, Археология, Нумизматика. Mauritius, 2020.
Bailey H. W., Indo-Scythian Studies. Internet, 2011.
~*~Baga. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
Chen S. Multicultural China in the Early Midle Ages. Pennsylvania, 2012.
Cosmo N. Di, Aristocratic Elites in the Xiongnu Empire as Seen from Historical and Archeological Evidence. - Nomad Aristocrats in a World of Empires. Wiesbaden, 2013.
Csornai K., Where Huns´ Blood Drew. The Xiongnu. - Journal of Eurasian Studies, vol. I.3, July-September 2009.
Dobrev I., İç Asya Bulgarca'sında İlk ve en Erken Metin olan Pugu Beyti. - Türkologia, 2015, № 4.
Donuk A., Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler. İstanbul, 1998.
Floor W., The Office of Kalāntar in Qajar Persia - Journal of the Economic and Social History of the Orient, 1971, № 14/3.
Golden P. B., An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.
~*~Ṭarkhān, also *tarkhān* - Encyclopaedia of Islam, Volume X. Leiden, 2000.
~*~Nomads of the western Eurasian steppes: Oγurs, Onoγurs and Khazars. - Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Bucureşti-Brăila, 2011.
~*~Khazarica: Notes on Some Khazar Terms. - Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Bucureşti-Brăila, 2011a.
Han-Woo Ch., A Study of the Ancient Turkic "TARQAN". Internet, 2012.
Histoire de la Transylvanie. Budapest, 1992.
Yılmaz S., Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri. - International Journal of Humanities and Education. İnternet, 2018.
İnayet A., Divanü Lûğat-it-Türk'te Geçen "Çin" ve "Maçin" Adı üzerine. İnternet, 2015.
Jancsó B., Les Sicules. Étude historique et ethnographique. Budapest, 1921.
Karatay O., Avar Kültür Çevresindeki 'Jupan' Sanı Hakkında. İnternet, 2017.
Kurbanov A., The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis. Berlin, 2010.
Lekova T., Some Observations on the Origin of the Southern Slav Title *Župan.* Internet, 2019.
Pohl W. The Avars : a steppe empire in Europe, 567-822. Ithaca [New York], 2018.
Popkonstantinov K., A newly found seal of Michael bagatour and the bagatour family of Ioannes, Sondoke and Michael. Internet, 2011.
Pulleyblank E. G., The Consonantal System of Old Chinese. Internet, 2008.
Ramstedt G. J., Alte türkische und mongolische Titel. İnternet, 2015.
Rásonyi L., Tarihte Türklük. - Türkler, Cilt 1. İlk Çağ. Ankara, 2000.

Róna-Tas A., Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. New York, 1999.
Schmitt R., Asparuch und Konsorten im Lichte der Iranischen Onomastik. Internet, 2010.
Sodnom U., The Title Name: 'Ch(T)igin' or 'Chinggis'. - Linguistics. Kalmyk Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. Russian Federation, 2018.
Stepanov Ts., The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: reconstructing the notions of divine kingship in Bulgaria, AD 822-836. Early Medieval Europe, 2001, 10.
~*~The Four Main Bulgar Titles - (Indo-)Iranian, Turkic, or Other? - The Bulgars: The Discussion Continues. Sofia, 2014.
Tekin T., Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara, 1987.
The Cambridge History of Ancient China. From the Origins of the Civilization to 221 B.C. Cambridge, 1999.
Thomsen W., İnscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors, 1986.
Tsars of the First Bulgarian Empire. Internet, 2010.
Vaissière É., The Steppe World and the Rise of the Huns. Internet, 2017.

СЪКРАЩЕНИЯ

ав. - аварско
бълг. - българско
вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, даже и заимстване
гл. - глагол
гръц. - гръцко
ед.ч. - единствено число
зв. - звук
кит. - китайско
л. - лице
лат. - латинско
лекс. - лексема
млим - мъжко лично име
монг. - монголско
нарсщ - нарицателно съществително име
праб. - прабългарско
прим - прилагателно име
рум. - румънско
севдунболг. - севернодунавско болгарско
снтиб. - сино-тибетско
стб. - старобългарско
срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите - само сравняване или съпоставяне
сркит. - среднокитайско
сткит. - старокитайско
срхр. - сърбохърватско
стгерм. - старогерманско
суф. - суфикс
съвр. - съвременно
ттл. - титла
тур. - турско
тюрк. - тюркско
унг. - унгарско
хрв. - хърватско
чув. - чувашко
югозапболг. - югозападноболгарско